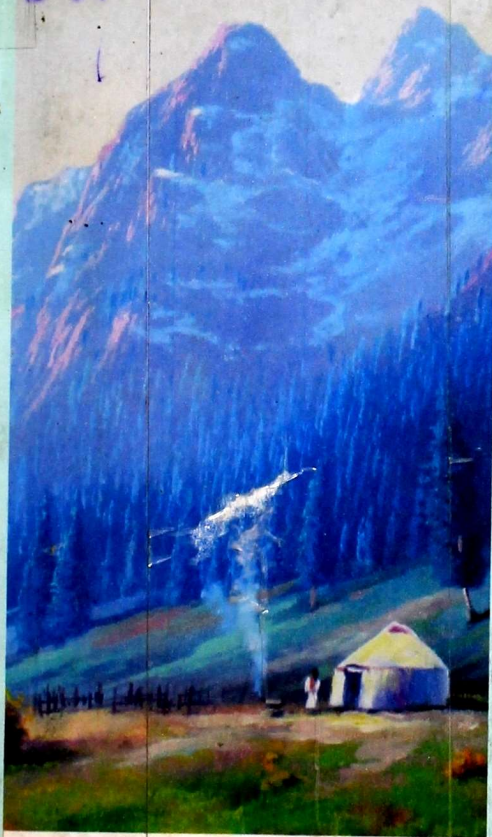

81.63.25 (кар)
К 97

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
МААЛЫМАТНАМАСЫ**

Г- следов землетрясения 19 августа 1992 года
го следов землетрясения 19 августа 1992 года
ой следов землетрясения 19 августа 1992 года
я- новением Тавакса. 4-сдвиги; 5 -сдвиговые зоны; 6 -
с- (M=5.0) локальные голоценовые
н- II - Киргизская; горст-
III - Бельал-
меха-

К 97

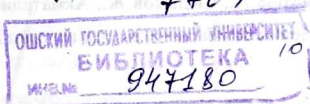
Мамлекеттик тил мыйзамынын
20 жылдыгына арналат

**КЫРГЫЗ
ТИЛИНИН
МААЛЫМАТНААМАСЫ**

7704

Түзгөндөр: Кыялбек Акматов
Нурбек Жумаев

«Эне тил»
коомдук бирикмеси

Ош-2009

УДК 81811.51
ББК 81.2км
К 97

К 97 Түзүүчүлөр: К.Акматов, Н.Жумаев

Кыргыз тилинин маалыматнаамасы: Азыркы кыргыз адабий тили, фонетика, морфология, орфография, синтаксис, пунктуация, стилистика боюнча. – 1-басылышы. – Ош, 2009. – 136 бет.

ISBN 978 - 9967 - 25 - 741 - 2

Кыргыз тилинин маалыматнаамасы 5-11-класстын окуучуларына, жогорку, атайын орто окуу жайларынын студенттерине, мугалимдерге арналат. Маалыматнаама 2009-жылы жарык көргөн «Азыркы кыргыз адабий тили» (Орузбаева Б., Турсунов А., Сыдыков Ж., Акматалиев А., Мусаев С., Садыков Т.) академиялык басылмасынын негизинде түзүлдү.

К 4602020400 - 09

УДК 81811.51
ББК 81.2км

ISBN 978 - 9967 - 25 - 741 - 2

Акматов К.,
Жумаев Н., 2009

ТҮЗҮҮЧҮЛӨРДӨН

Кыргыз тилинин справочнигинин 2-басылышы 1983-жылы Иманалиев С., Үсөналиев С. тарабынан басмадан чыгарылган. Андан бери далай мезгилдер өтүп, тил илими жаатында да бир топ жаңылыктар, толукталуулар жүз берди. Учурда кыргыз тилин орто мектептерде, жогорку окуу жайларында окутуунун жаңы багыттары жөнүндө маселелер көп козголуп жатат. Ошол максатта кыргыз тилинин маалыматнаамасын (справочник) кайрадан түзүүнү колго алдык.

Бул маалыматнаама кыргыз тилин илимий-теориялык жактан окутууга жакындан жардам берип, окуучулардын, студенттердин, жалпы эле кыргыз тилине кызыгуучулардын грамматикалык эрежелердин терең өздөштүрүүсүнө көмөк көрсөтөт деген ишеничтебиз. Анткени эрежелер кыска, так, керектүү өлчөмдө берилди.

Кыргыз тилинин маалыматнаамасын түзүүдө кыргыз тили боюнча окуу программалары, азыркы кезде окутулуп жаткан бардык окуу китептери, жакында жарык көргөн «Азыркы кыргыз адабий тили» (Орузбаева Б., Турсунов А., Сыдыков Ж., Акматалиев А., Мусаев С., Садыков Т.) 2009, китеби кеңири пайдаланылды.

Авторлор

ФОНЕТИКА

Фонетика жөнүндө жалпы түшүнүк

Фонетика (гр. *phone* - үн) – тилдин тыбыштык жүйөөсүн ичине камтыган тил системасынын бир бөлүгү жана ал бөлүктү изилдеп, үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмү.

Фонетиканын изилдөө объектилери

Фонетиканын изилдөө объектилери өтө эле арбын. Алардын ичинен кыргыз жана башка бардык тектеш түрк тилдери үчүн эң орчундуусу деп төмөнкүлөр эсептелет:

1. Тилдеги тыбыштардын толук курамы.
2. Ар бир тыбыштын акустикалык жана артикуляциялык касиеттери.
3. Тилдеги окшош тыбыштардын өзөгүн түзгөн фонемалардын толук курамы.
4. Ар бир фонеманын ажыратуу белгилеринин толук курамы.
5. Тилдеги фонологиялык оппозициялардын түрлөрү жана толук курамы.
6. Көп варианттуулуктун булактары.
7. Муундун табияты, түрлөрү, типтери, тыбыштык курамы, айкашуу, сыйлыгышуу, жиктелүү эрежелери.
8. Басым жана анын түрлөрү.
9. Муунак (синтагма): курамы жана түрлөрү.
10. Интонация жана интонама: табияты, курамы, түрлөрү, типтери.
11. Алфавит, графика, орфография жана орфоэпия маселелери.
12. Транскрипция маселелери ж.б.

Фонетиканын түрлөрү

Фонетика теориялык жактан жалпы фонетика жана жеке фонетика болуп экиге бөлүнөт.

Изилдөө объектиси менен коюлган максатына карай фонетика төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. Сыпаттама фонетика.
2. Тарыхый фонетика.
3. Тектештирме же тектештирме-тарыхый фонетика.
4. Салыштырма же салыштырма-типологиялык фонетика.
5. Диалектилик фонетика.
6. Эксперименттик фонетика.

ФОНЕТИКАНЫН ҮЧ АСПЕКТИСИ

Фонетиканын акустикалык аспектиси

Тилдеги тыбыштар табияттагы адам баласынын кулагына угулган жана угулбаган сан кырлуу үн кубулушунун бир түрүнө жатат. Үн толкундары ар кандай чөйрөдө ар башка ылдамдык менен таралат. Маселен, үн толкундары абада секундуна 340 метр ылдамдык менен тараса, сууда секундуна 1500 метр, темирде 4800 метр, болотто 5000 метр ылдамдык менен тарайт. Ал эми жарык нурунун ылдамдыгы секундуна 300.000 километрге жетет. Ошондуктан чагылгандын жарк этиши анын чарт эткен үнүнө караганда алда канча мурда көзгө көрүнөт.

Төмөнкүдөй акустикалык чоңдуктар колдонулат.

1. Термелүү жыштыгы. Фонетикада термелүүнүн жыштыгы деп 1секундда болуп өткөн толук термелүүнүн саны аталат, герц (кыскача - гц) деген бирдик менен ченелет.

2. Үндүн бийиктиги. Үндүн бийиктиги - үндүн жоон-ичкелигин мүнөздөөчү чоңдук.

3. Термелүүнүн арымы (амплитудасы). Бул чоңдук термелүүчү нерсенин, маселен, үн түйүндөрүнүн, баштапкы абалдан четтөө аралыгын билдирет да, мм менен ченелет.

4. Үндүн күчү. Термелүүнүн арымы канчалык чоң болсо, үн да ошончолук күчтүү чыгат, тескерисинче, термелүүнүн арымы канчалык кичине болсо, үн да

ошончолук алсыз чыгат. Үндүн күчү децибел (дб) менен ченелет.

5. **Үндүн созулушу.** Тилдеги тыбыштарды айтуу үчүн белгилүү бир өлчөмдөгү убакыт бирдиги талап кылынат. Демек, бул жагынан тилдеги айрым бир тыбыштар өтө кыска, экинчилери андан созулуңку, үчүнчүлөрү өтө созулуп айтылышы мүмкүн.

6. **Үндүн тембри.** Үндүн сапатын аныктоочу чоңдук, негизги тон жана кошумча тон деген түшүнүктөр аркылуу сыпатталат.

7. **Үндүн спектри.** Үндүн спектри деп анын тутумундагы акустикалык элементтердин өз ара катышы аталат. Фонетикада тыбыштардын спектрин алуу үчүн спектрограф деген атайын прибор колдонулат.

Фонетиканын артикуляциялык аспектиси

Сүйлөө органдарынын түзүлүшү. Кептеги тыбыштарды жасоого кекиртек, алкым, көмөкөй, ооз көңдөйү, тил, жумшак жана катуу таңдай, кичине тил, тиш, эрин жана мурун көңдөйү кирет. Булардын кыймылын борбордук нерв системасы башкарып турат.

Фонетиканын лингвистикалык аспектиси

Тилдеги тыбыштардын аткарган кызматын аңдап билүү жана тил менен кептин табиятын түшүнүү үчүн **тыбыш** жана **фонема** деген түшүнүктүн жалпылык жана айырмачылыктарын так аныктоо зарыл.

Тыбыш деген түшүнүккө фонетикада төмөнкүчө аныктама берилет: *айтылган сөздүн тутумундагы кулака угулган эң кичинекей фонетикалык бирдик тыбыш деп аталат.*

Тилдеги окшош тыбыштарды жалпылаштыруучу бирдик **фонема** деп аталат.

ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР

Кыргыз тилинде 39 тыбыш бар. Алардын 14ү үндүү тыбыш,
25и үнсүз тыбыштар.

Үндүү тыбыштар

Өпкөдөн чыгып келаткан абанын агымы сүйлөө органдарыбыздан эч кандай тоскоолдукка учурабай сыртка эркин чыгып, үн түйүндөрүнүн дирилдөөсүнөн пайда болгон тыбыштар *үндүүлөр* деп аталат.

Кыргыз адабий тилинин үндүүлөр системасы 14 фонемадан турат. Алар үндүн созулушу боюнча өз ара төмөдөгүдөй болуп экиге бөлүнөт:

1. Кыска үндүүлөр (а, е(э), и, ы, о, ө, у, ү);

2. Созулма үндүүлөр (аа, ээ, оо, өө, уу, үү).

Үндүүлөр тилдин артка тартылышы же алга жүткүнүшү боюнча төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт:

1. Жоон үндүүлөр;

2. Ичке үндүүлөр.

Жаактын ачылышына жана тилдин жогору көтөрүлүшүнө карай үндүүлөр экиге бөлүнөт:

1. Кең үндүүлөр;

2. Кууш үндүүлөр.

Эриндин алга жүткүнүп чормоюшу же бейтарап абалда турушуна карай үндүүлөр төмөндөгүдөй бөлүнөт:

1. Ачык (эрин эмес) үндүүлөр;

2. Эрин үндүүлөр.

Тилге карай		Эринге карай		Жаакка карай	
жоон	ичке	эрин	ачык	кең	кууш
а, аа	е, ээ	о, оо	а, аа	а, аа	ы
о, оо	ө, өө	ө, өө	е, ээ	е, ээ	и
у, уу	ү, үү	у, уу	ы, и	о, оо	ү, үү
ы	и	ү, үү		ө, өө	у, уу

Үнсүз тыбыштар

Өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы сүйлөө органдарыбыздын тигил же бул жеринде кандайдыр бир тоскоолдукка учурап чыгышынын натыйжасында пайда болгон тыбыштар *үнсүздөр* деп аталат.

Үнсүз тыбыштардын жасалышын негизинен шыбыш түзөт да, алар бири-иринен өздөрүнө мүнөздүү шыбыш аркылуу айырмаланат. Кыргыз тилинде 25 үнсүз бар.

Үнсүз тыбыштар жасалыш бөтөнчөлүктөрүнө карата үчкө бөлүнөт:

1. каткалаң (күч менен айтылган үнсүздөр): *п, т, с, ш, ч, к, к(ы), х, ф, ц, щ;*
2. жумшактар (алсыз айтылчулар): *б, в, д, з, ж, ж, г, г(и);*
3. уяңдар (абдан алсыз айтылчулар): *л, м, н, ң, р, й.*

Кыргыз тилиндеги үнсүздөр системасы артикуляциялык жактан жасалуу орду жана жасалуу ыгы боюнча бөлүштүрүлөт.

Жасалуу ордуна карата үнсүз тыбыштар төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт:

1. Эрин – эринчилдер: *б, п, м;*
2. Эрин – тишчилдер: *в, ф;*
3. Уччулдар: *т, д, с, з, ш, н, л, р, ц, щ;*
4. Орточулдар: *й, ч, ж (жол);*
5. Түпчүлдөр: *к (көпөлөк), г (гүл), ц, х;*
6. Артчылдар: *к (кара), г (коргошун);*

Жасалуу ыгына карай үнсүз тыбыштар төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт:

1. Жарылмалар: *б, п, д, т, к (көк), к (кар), г (гүл);*
2. Жылчыкчылдар: *з, с, ж (жюри), ш, й, г (карга), в, ф, х;*
3. Мурунчулар: *м, н, ң;*
4. Капталчыл: *л;*
5. Дирилдеме: *р;*
6. Татаал үнсүздөр: *ч, ж (жаңы), ц, щ.*

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар шыбыш менен үндүн катышына карата эки топко бөлүнөт:

1. Шууллама үнөздөр: б, в, г, г(карга), ж(жаңы), ж(жюри), з, к(кар), с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.
 2. Уяң үнөздөр: м, н, ң, р, й, л.

Үнсүз тыбыштардын классификациясы

үн менен шоокумдун	жасалуу орлу		эриччилдер		тишчилдер			
	жасалуу ыгы	үн түйүндөрүнүн иштешине карай	кош эриччилдер	эрин-тишчилдер	уччулдар	оргомчулдар	артчулдар	түнүчүлдер
шоокумчул тыбыштар	жарылмалар	жумшак каткалаң	б п			г к		к (к)
	жылчыкчылдар	жумшак каткалаң		в ф	з ж ш		х	г(и)
	ширешкендер (аффрикат)	жумшак каткалан			щ ц	ж(дж) ч		
уяң тыбыштар	мурунчулдар		м		н		ң	
	жарылмалар							
	капталчыл жылчыкчыл				л	й		
	дирилдеме				р			

ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН КЕП АГЫМЫНДА ӨЗГӨРҮШҮ

Үндүүлөрдүн үндөшүүсү (сингармонизм)

Сонку муундагы үндүү тыбыштар өздөрүнүн жасалышы боюнча алдыңкы муундагы үндүүлөр менен окшошот; биринчи муундагы үндүү тыбыштар соңку муундагы үндүү тыбыштардын сапатын аныктап, кийинкиси алдыңкысына көз каранды келет. Ошентип сөздүн тутумундагы үндүү тыбыштар сапаты жагынан бир кылка болот, бири-бири менен үндөшүп турушат.

Тыбыштык ушул кубулуш үндөштүктүн (сингармонизмдин) маңызын түзөт.

Сөздүн тутумундагы үндүү тыбыштар аштан аяк жоон, ичке же эрин, ачык болот: *өн-дү-рүш-тө-гү-лөр-үбүз-дөн (-дүн), кол-дон-мо-лор-дон (-дун), таң-дай-лаш-тыр-ыл-ган-ы-нан, ил-мек-теш-тир-ил-ген-и-нен ж.б.*

Кыргыз тилинде үндөшүүнүн (сингармонизмдин) эки түрү бар:

1. Тилдин күүсү (же таңдай күүсү) боюнча үндөшүү.
2. Эрин күүсү боюнча үндөшүү.

Үнсүздөрдүн өзгөрүшү

Үнсүз тыбыштардын бир сөз ичиндеги же жанаша айтылган эки сөз ортосундагы өз ара айкашуу абалына жараша бири-бирине таасир этип өзгөрүшү негизинен *ассимиляция* (окшошуу) жана *диссимиляция* (окшошпоо) деп аталган эки түрдүү фонетикалык мыйзамга баш иет.

Ассимиляция

Үнсүздөрдүн ассимиляциялык (*lam.assimilatio* - *окшошуу*) кубулушу үнсүз тыбыштардын бирөө экинчисине таасир этүүдөн улам келип чыккан жана алардын белгилүү бир деңгээлде өз ара окшошуп калышын көрсөткөн фонетикалык өзгөрүү болуп саналат. Мындай өзгөрүү жалпысынан эки түрдүү болушу мүмкүн. Анын биринчиси толук, экинчи түрү толук эмес (жарым-жартылай) ассимиляция деп аталат.

Толук ассимиляция

Эгерде эки башка үнсүз тыбыштын бири экинчисине таасир этип, анын бардык белгилери боюнча абсолюттук окшоштугу бар (башкача айтканда, дал өзүндөй болгон) тыбышка өткөрүп жиберсе толук ассимиляциялык өзгөрүү болот: 1) *туз сура = тус сура, сөзсүз=сөссүз, азсын=ассын, жазса=жасса, көз сал=көс сал, муз сыяктуу=мус сыяктуу ж.б.*; 2) *жанмай=жаммай, тунма=тумма, карын май=карым май, күн мурун = күм мурун ж.б.*

Толук эмес ассимиляция

Үнсүздөрдүн бири-бирине толук окшошуп өзгөрбөстөн, айрым бир белгилери боюнча гана өз ара жакындашып, жарым-жартылай окшошуп калуусу толук эмес ассимиляция болот. Буга төмөнкүлөр мисал боло алат: 1) *түмбү* (=түн+бы), *тумбады* (=тун+ба+ды), *мүмкүм бекен* (=мүмкүн бекен); 2) *ташка* (=таш+га), *сууктан* (=суук+дан), *бышыкпы* (=бышык+бы), *бастыр* (=бас+дыр) ж.б.

Прогрессивдүү ассимиляция

Эгерде үнсүз тыбыштар өзүнөн мурдагы тыбыштын таасири менен өзгөрүп айтылса (башкача айтканда, өзгөрүү сөздүн алды жагын көздөй багытталса), үнсүздөрдүн прогрессивдүү(алга окшошуу) ассимиляциясы деп аталат. Мисалы:

1) б=п: *жаш+бы=жашты*, *тарт+ба=тартпа*,
ук+ба=укпа, *жооп бер=жооп пер*.

2) д=т: *жумуш+дан=жумуштан*,
түндүк+да=түндүктө, *класс+да=класста*.

3) г=к: *бак+га=бакка*, *саат+га=саатка*,
ат+гыч=аткыч, *тыш+гаары=тышкаары*,
көк+гүл=көк күл.

Регрессивдүү ассимиляция

Арткы муунундагы, же экинчи сөздөгү тыбыштын таасири менен алдыңкы муундагы, же сөздөгү тыбыштын ага окшошуп өзгөрүүлөрү регрессивдүү **ассимиляция** (**артка окшошуу**) деп аталат. Аларга төмөнкүлөр мисал болот, бирок жазууда жол берилбей, оозеки айтылышта гана учурайт:

1) *көрүнгөн=көрүңгөн*, *муунга=мууңга*,
жуунган=жууңган, *кубанган=кубаңган*, *кийин*
келди=кийиң келди, *мен гана=мең гана*,
түнкү=түңкү, *мурунку=муруңку*, *он гектар=оң*
гектар ж.б.

- 2) сөзсүз=сөссүз, тузсуз=туссуз, созсо=сосо,
азсынт=ассынт, көз сал=көссал, боз сымак=бос
сымак ж.б.
- 3) танба=тамба, тонбу=томбу,
ынанбайт=ынамбайт, тунма=тумма,
жуунмайынча=жууммайынча, түнбою=түмбою,
карын май=карым май ж.б.

Диссимиляция

Кыргыз тилиндеги бир катар үнсүздөрдүн артикуляциялык белгилери боюнча анча окшоштугу болбогон башка бир үнсүз тыбышка өтүп өзгөрүшү **диссимиляция** (лат. *dissimilatio* - *окиошпоо*) деп аталат.

Үнсүз тыбыштардын мындай диссимиляциялык кубулуштары негизинен төмөнкүдөй учурларда байкалат:

Бир катар мүчөлөрдүн (мисалы: -ла, -лар, -лык, -ны, -нын, -ныкы) башкы *л*, *н* тыбыштары сөз аягында колдонулган жумшак үнсүздөргө кабат келип айтылган учурда *л=д* жана *н=д* болуп өзгөрөт. Мисалы: көз+ла=көздө, пул+ла=пулда, кыз+лар=кыздар, жыл+лар=жылдар, муз+луу=муздуу, мал+луу=малдуу, семиз+лык=семизик, жыл+лык=жылдык, карагай+ны=карагайды, кагаз+ны=кагазды, сарай+нын=сарайдын, кебез+нын=кебездин, уй+ныкы=уйдуку, айыл+ныкы=айылдыкы.

Прогрессивдүү диссимиляция

Окшош эки тыбыштын алгачкысынын таасири менен андан кийинкисинин окшоштук касиетинен ажырашы прогрессивдүү диссимиляция деп аталат: жан+ны=жанды, дан+ны=данды ж.б.

Регрессивдүү диссимиляция

Окшош эки тыбыштын таасири менен андан мурункусунун окшоштук касиетинен ажырашы регрессивдүү диссимиляция деп аталат: жыгач+чы=жыгаччы, күч+луу=күштүү, ач+чы=ащчы ж.б.

Үнсүздөрдүн жумшарышы

Эгерде башкы тыбышы үндүү менен келген мүчөлөр жалганса, сөз аягындагы *к, к, п* тыбыштары жумшарып, $k=g$, $k=g$, $p=b$ болуп өзгөрөт. Демек, мүчөдөгү үндүү тыбыштар өзүнөн мурдагы каткалаң үнсүздөргө таасир этет. Мисалы: *бак+ым=багым*, *жук+уу=жугуу*, *чык+ар=чыгар*, *тек+ы=теги*, *тик+уу=тигүү*, *көк+ар=көгөр*, *топ+ым=тобум*, *чап+уу=чабуу*, *сеп+ыл=себил* ж.б.

Бири-бирине катар келип айтылган эки сөздүн биринчиси каткалаң *н, к, п* тыбыштарынын бири менен аяктап, андан кийинки сөз үндүү тыбыш менен башталса, ал каткалаңдар өзүнөн кийинки үндүү тыбышка карата өзгөрүп, *г, г, б* тыбыштарына өтөт, бирок мындай өзгөрүү жазууда берилбейт. Мисалы:

айтылышы

агала

көгала

турагүй

жогеле

тобойно

чөбүймөк

жазылышы

ак ала

көк ала

турак үй

жок эле

топ ойно

чөп үймөк

Үндүүлөрдүн түшүп калышы

Кыргыз тилиндеги эки же андан ашык муундуу сөздөргө айрым сөз мүчөлөрү уланганда ал сөздүн аяккы муунундагы үндүү тыбыштын түшүп калуу учурлары кездешет. Бул көбүнчө басым башка муунга оошуп кетишинин натыйжасында келип чыгат жана түшүп калуу *ы, и, у, ү* кууш үндүү тыбыштарына гана таандык болот.

Мисалы: *айыл+ым=айлым*, *айыл+ың=айлың*,
айыл+ыбыз=айлыбыз, *кайын+ы=кайны*, *дайын+ы=дайны*,
моюн+ы=мойну, *кийим+ы=кийими*, *карын+ы=карды*,
эрин+ы=эрди, *орун+ы=орду*, *мурун+ы=мурду*,
ысым+ы=ысмы, *жарым+ы=жармы*, *үйүр+ы=үйрү*,
орун+а=орно, *оюн+а=ойно*, *кыйын+а=кыйна*,
жыйын+а=жыйна, *жумуш+а=жумша*, *ууру+ла=уурда*,

кайыр+ым=кайрып, ийир+ым=ийрип, ата+ым=атам,
 уни+ым=иним, иште+ым=иштеш, күрө+ым=күрөп,
 тире+ым=тиреп, алты+оо=алтоо, чене+оо=ченөө,
 оку+уу=окуу, чире+уу=чирүү, тышкары+кы=тышкаркы,
 илгери+ки=илгерки ж.б.

Үндүүлөрдүн кошулуп айтылышы

Кыргыз тилинде сөзгө үндүү тыбыштардын кошулуп айтылышы аз санда. Мисалы: ыраазы, ырай, ырас, уруксат ж.б.

Орус тили аркылуу кирип, -ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд тыбыштарынын же -нск, -льск сыяктуу үч үнсүз тыбыштын айкалышы менен бүткөн сөздөргө мүчөлөр уланганда, ал сөздөр менен мүчөлөрдүн ортосунда алдыңкы муундагы үндүүгө карай бир үндүү тыбыш кошулуп айтылып, жазууда да ошол түрү сакталып кала берет. Мисалы: киоск – киоскиге, танк – танкага, танкыга, акт – актыга, митинг – митингиге, фонд – фондуга, Минск – Минскиге.

Кыргыз тилинде өз алдынча турганда да, мүчө уланган түрүндө да, сөз ортосунда да *p* тыбышы же *ст* айкалышы катышып үч үнсүз катар келген сөздөр бар. Мындай учурларда ал сөздөрдөгү *p* тыбышынан кийин жана *ст* айкалышынан мурун кууш үндүү тыбыш кошулуп айтылат, бирок жазууда жол берилбейт. Мисалы:

жазылышы	айтылышы
арстан	арыстан
барскан	барыскан
барктуу	барыктуу
эрсиз	эриксиз
Кыргызстан	Кыргызыстан

Үнсүздөрдүн түшүп калышы

Кыргыз тилинде уңгу сөздөрдө да мүчө уланган сөз түрүндө да үнсүз тыбыштардын түшүп калуу фактылары учурайт. Мисалы: көмөр – көмкөр, көмөрөсүнөн – көмкөрөсүнөн, кыңай – кыңкай, тара – тарка, чуму – чумку, телчи – телчик, чачы – чачык, тепке – тепкек, күлкүчү –

күлкүчүл, күңкү - күңкүл, отур - олтур, күлүңдө - күлмүңдө, тырмыш - тырмыш, тытала - тытмала, эбак - небак, эче - нече, эченчи - неченчи, уку - нуку, ыксыра - ныксыра, ыкыс - ныкыс, ичке - ничке, атайы! - атайын, өрүү - өрүүн, өскөнмүн - өскөмүн, көргөнмүн - көргөмүн, укканмын - уккамын, саргылт - саргыл, буйгат - буйга, соогат - соога, калдырт - калдыр, күлдүрт - күлдүр, дүбүрт - дүбүр ж.б.

Метатеза

Бир сөз ичиндеги тыбыштардын орун алмашып айтылышы метатеза деп аталат.

Эгерде жанаша турган тыбыштар орун алмашып айтылса жанаша метатеза болот. Мисалы: бөксө - бөскө, мыкчы - мыккы, чепкен - чекпен, кештир - кештир, сарымсак - сармысак, кырмычык - кырымчык, курумшуу - курумшуу.

Бир катар учурларда жанаша айтылган тыбыштар орун алмашуу чегинен чыгып, аттамактап орун алмашып айтылышы мүмкүн. Мындай аттамактап орун алмашуу обочо метатеза болот. Мисалы: кыргый - кыйгыр, зоболо - золобо, кыйнал - кыйлан, мыйык - мыкый, күрткү - күртүк, телегей - тегелей, тегирмен - темирген, көңтөр - төңкөр, күмөн - күнөм, жылаңач - жыңалач, жылаңбаш - жыңалбаш.

МУУН

Муун жөнүндө жалпы түшүнүк

Тилдеги эң кичинекей айтым бирдиги муун деп аталат. Демек, бир сөздү айтканда тутумундагы ар бир тыбышты катары менен өз-өзүнчө бөлүп айтпастан, муун-муунга бөлүп айтабыз.

Муундун типтери

Кыргыз жана башка түрк тилдери үчүн муундун алты тиби мүнөздүү. Бул типтер К.Тыныстан уулу тарабынан төмөнкүдөй шарттуу белгилер менен сыпатталган:

1. А: уу, оо, ээ;
2. АР: ат, эт, от, ит, ут, өт;
3. АЛР: алт, арт; уурт;
4. РА: де, же, тоо, төө;
5. РАР: бал, бел, көл;
6. PALP: калт, кант, даңкы.

Мында: А - үндүү тыбыш, Р - үнсүз тыбыш, L - уян үнсүз.

Муун түрлөрү

Фонетикалык адабияттарда муундун түрлөрүн бөлүштүрүү үчүн ар кандай чен-өлчөмдөр колдонулат. Бирок алардын ичинен илимий жактан алгылыктуусу бирөө гана. Тактап айтканда, муун түрлөрүн аныктоо үчүн муундун өзөгүн түзгөн үндүү тыбыштын сөз башында, сөз ортосунда жана сөз соңунда келүү өзгөчөлүктөрү жетекчиликке алынат. Бул жагынан муун *ачык, жабык, туюк муун* болуп үчкө бөлүнөт.

Ачык муун

Үндүү менен бүткөн муун ачык муун деп аталат. Жалгыз гана үндүүдөн турган муун да ачык муунга жатат. Мисалы: суу, жуу, куу, туу, де, же, тоо, оо, уу, а-та, э-не.

Жабык муун

Үндүү менен башталып, үнсүз менен бүтсө, жабык муун деп аталат. Мисалы: ат, эт, от, ит, ут, өт, ал, эл.

Туюк муун

Үнсүз менен башталып, үнсүз менен бүтсө, туюк муун болот. Мисалы: кат, жат, тур, бар, бас, жет, кет, барс, кант, даңк.

Муунга ажыратуу эрежеси

Сөздү муунга ажыратуу үчүн төмөнкү алгоритм жетекчиликке алынууга тийиш:

1) сөздүн аягынан баштап үндүүнү табуу жана үнсүздү таштап муунга ажыратуу,

2) бул эрежени сөздүн башына чейин кайталоо.

Эми аталган алгоритмди төмөнкү сөздү муунга жиктөө үчүн колдонуп көрөлү:

ө-түк-чү-лөр-дү-күн-дө-гү-лөр-дөн-сүз-дөр-бү?

БАСЫМ

Басымдын түрлөрү

Фонетикалык каражаттардын айрымдарынын тигил же бул тилдин басымын мүнөздөөдөгү «салмагына» жараша дүйнө тилдеринин сөздүк басымын төмөнкүдөй төрт түргө бөлүүгө болот:

1. Динамикалык же экспиратордук басым.
2. Музыкалык (тоналдык) басым.
3. Сандык басым.
4. Сапаттык басым.

Кыргыз тилинде басым сөздүн аяккы муунуна гана түшөт.

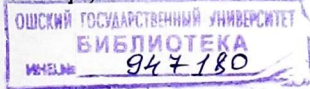
Кыргыз тилинде сөздөгү басымдын орду

Кыргыз тилинин сөздүк басымы – сөз уюштуруу функциясын реализациялоодо, негизинен, сөздөрдүн аягындагы – акыркы муундарга түшөт (мисалы: *ата, жайлоо, жатакана, тиричилик*). Айрым төмөнкүдөй морфологиялык шарттарда гана сөздүк басымдын сөздүн акыркы муунунан мурунку муунга түшкөн учурлары кездешет.

Мисалы, биринчи жана экинчи жак мүчөлөрү *-мын, -сын, -быз, -сыз* атооч сөздөргө жалганган учурларда (*учкучмун, окуучусуң, күчтүүбүз, жашсыз*).

Сөзгө *-бы* жана *-чы* мүчөлөрү уланганда (*сенби, элби, жерби, барчы, жазчы*).

Этиш сөздөргө *-айым, -алы, -алык* мүчөлөрү уланганда (*кайталайын, аткаралы, жөнөкөйлүк*).

Кыргыздардын фамилияларына -ов, -ев, -ова, -ева мүчөлөрү уланганда (*Султанов, Эсенаманов, Келгенбаева, Алашова*), басым сөздөрдүн аягындагы муундун алдыңкыларына түшөт.

Кыргыз тилине орус тилинен жана башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү басым ошол тилдердин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу түрдүү муундарга түшө бериши ыктымал (*опера, афиша, эстрада, футбол*).

ИНТОНАЦИЯ

Интонация жөнүндө түшүнүк

Интонация – тилдин бирдиктеринин ичинен эң татаал табигый кубулуш. Адамдар кандайдыр бир белгилүү шартта бири-бирине бир нерсе айтуу зарылчылыгы туулгандан баштап интонация жаралган. Бул татаал кубулуш, муун, басым, тыным, үн ыргагы, темп, тембр, үн күчү, аралык, узундук жана башка акустикалык бирдиктерди өз ичине камтыйт.

Интонация төмөнкүдөй алты маанилик касиетке бөлүнөт:

1. Коммуникативдик мааниси сүйлөмдүн айтымга байланышы;
2. Логикалык мааниси, сүйлөмдүн айтылыш маанисинин максаты;
3. Синтаксисттик мааниси, айтымдын коммуникативдик негизги элементтерин бөлүп көрсөтүү;
4. Модалдык мааниси, эмоциялык жана экспрессивдүү айтылыштын түрлөрү;
5. Структуралык функциясы, сүйлөмдүн ички грамматикалык функциясын аныктайт;
6. Окшоштук функциясы, тектеш жана тектеш эмес тилдер арасындагы интонациялык окшоштуктар изилденет.

ГРАФИКА ЖАНА ОРФОГРАФИЯ

Алфавит

Жазуу системасында колдонулган жана белгилүү бир тартип боюнча жайгаштырылган тамгалардын топтому алфавит деп аталат. Кирилицага негизделген кыргыз алфавити 36 тамгадан турат. Кыргыз алфавити орус алфавитинин негизинде 1941-жылдан баштап пайдаланылып жатат. Өзгөчө үч тамга (ө, ү, ң) кошулган.

Кыргыз алфавитиндеги тамгалардын аталышы

к.№	Басма түрү	Аталышы	к.№	Басма түрү	Аталышы	к.№	Басма түрү	аталышы
1	Аа	<i>а</i>	13	Лл	<i>эл</i>	25	Фф	<i>эф</i>
2	Бб	<i>бэ</i>	14	Мм	<i>эм</i>	26	Хх	<i>ха</i>
3	Вв	<i>вэ</i>	15	Нн	<i>эн</i>	27	Цц	<i>цэ</i>
4	Гг	<i>гэ</i>	16	ң	<i>ың</i>	28	Чч	<i>чэ</i>
5	Дд	<i>дэ</i>	17	Оо	<i>о</i>	29	Шш	<i>ша</i>
6	Ее	<i>е(йе)</i>	18	Өө	<i>ө</i>	30	Щщ	<i>ща</i>
7	Ңң	<i>ң(йо)</i>	19	Пп	<i>п</i>	31	Өө	<i>ажсыратуу белгиси</i>
8	Жж	<i>жэ</i>	20	Рр	<i>эр</i>	32	Ыы	<i>ы</i>
9	Зз	<i>зэ</i>	21	Сс	<i>эс</i>	33	Ьь	<i>ичкертүү белгиси</i>
10	Ии	<i>и</i>	22	Тт	<i>тэ</i>	34	Ээ	<i>э</i>
11	Йй	<i>ий</i>	23	Уу	<i>у</i>	35	Юю	<i>ю(йу)</i>
12	Кк	<i>ка</i>	24	Үү	<i>ү</i>	36	Яя	<i>я(йа)</i>

Графика

Тигил же бул тилдеги тамгалар менен алардын айкаштарынын ошол тилдеги тыбыштар менен алардын

айкаштарына болгон катышын жөнгө салуучу эрежелердин топтому *графика* деп аталат.

Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, графика деп алфавиттеги кайсы тамга аркылуу тилдеги кайсы тыбыш (фонема) белгилене тургандыгын аныктоочу эрежелердин жыйындысын түшүнүүгө болот.

Орфография жана анын негизги принциптери

Орфография – сөз жана сөз мүчөлөрүн туура жазуу эрежелери. Демек, ал адабий тилдин жазуу нормаларын аныктоочу эрежелердин системасы болуп эсептелет.

Тилдин жазуу нормаларын иштеп чыгуу үчүн орфографияда, негизинен, төмөнкүдөй үч принцип жетекчиликке алынат:

1. **Фонетикалык принцип.** Бул принцип сөз же сөз мүчөсү кандай айтылса, ошол боюнча жазуу жагын жөнгө салат.
2. **Морфологиялык принцип.** Бул принцип морфемалардын бир түрдүү жазылышын жөнгө салат.
3. **Салттуу же этимологиялык принцип.** Бул принцип, негизинен, жазуу-сызуусу эчен кылымдар бою калыпташып өнүккөн тилдерде гана колдонулат да, айтылышы өзгөрүп кеткен сөздөрдү өзгөртпөй, мурунку калыбында жазууда жетекчиликке алынат.

Кыргыз орфографиясынын кыскача тарыхы

Кыргыз орфографиясынын негизи 1930-жылдардын баш ченинде латын алфавитин жаңыдан өздөштүрүп жаткан учурда түптөлгөн. Тактап айтканда, 1934-жылы жарык көргөн К.Тыныстан уулунун «Кыргыз адабий тилинин жаңы ымла эрежелеринин долбоору» аттуу эмгегинен башталат.

1940-жылы декабрь айында латын графикасынан орус алфавитине өтүү жөнүндө чечим кабыл алынып, 1953-

жылга чейин ошондо бекилген орфографиянын долбоору иштетилип келген. 1953-жылдын 30-майында Жогорку Совет тарабынан «Кыргыз орфографиясынын жаңы эрежелери» бекитилген.

«Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы» деген аталыш менен 2002-жылдын 28-июнунда КРдин Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын 3-№830-11 токтому менен бекитилген жаңы долбору 2003-жылдын 1-январынан тартып расмий түрдө ишке киргизилген.

Бирок бул эрежелерди коомчулук кабыл албай койгон. Бул чала орфографиялык эрежелер 1953-жылы кабыл алынган эрежелердин негизинде кайрадан он адамдан турган топтун иш-аракетинин натыйжасында иштелип, КРдин Жогорку Кеңешинин кароосуна коюлду. «Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: жаңы редакциясы» деген аталыштагы бул вариант Жогорку Кеңештин токтому (№567, 26.06.2008) менен бекитилип, токтом кабыл алынган күндөн тартып күчүнө киргизилди.

Жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы

Алфавиттин курамы жана графиканын эрежелери мурда кандай болсо, толук бойдон ошол калыбында сакталат.

Уңгу сөздөрдүн жазылышы да ошол эле мурунку калыбында берилди. Алардын ичинен эки түрдүү айтылгандарынын эки вариантын жазуу жагы да өзгөрүүсүз калтырылат: айыр-айры, күмөн-күнөм, убакыт-убакты, кайыр-кайры, бакыт-бакты ж.б.

Сөз мүчөлөрүнүн айтылышы боюнча жазууда мурда калыпташкан эрежелер толук бойдон сакталды. Ошол эле учурда айрым мүчөлөрдүн жазылышына тактоолор киргизилди. Алар төмөнкүлөр:

1. Адат өткөн чактын –чу мүчөсү уланган этиш сөздөрдүн –ычу, -ичу, -үчү формасында жазылышына

чек коюлду: *барычумун эмес барчумун, келүчүмүн эмес келчүмүн* ж.б.

2. Арсар келер чактын –*ар* мүчөсү үндүү менен бүткөн сөздөн кийин созулма үндүү менен, үнсүз менен бүткөн сөздөн кийин кыска үндүү менен жазылышын жөнгө салган жаңы эреже киргизилди: *иштээр, баштаар, ойлоор, караар, бирок барар, келер, сатар, жүрөр* ж.б.

Бириккен жана кошмок сөздөрдүн жазылышы

Бириккен жана кошмок сөздөрдүн бирге жазылышы жалпысынан төмөнкү эрежелер аркылуу жөнгө салынат:

1. Тыбыштык түрү өзгөрүп, түгөйлөрү өз ара бириккен сөздөр бирге жазылат: *бүгүн, быйыл, каер, жыңайлак, жылаңач, жылаңбаш, унчук, кайната, байке, агайын, быйыл, бүрсүгүнү, антип, минтип, ушинтип, ошентип* ж.б.
2. Лексикалык мааниси күнүрттөнүп, өз алдынча колдонуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган сөздөр менен толук манилүү сөздөрдүн айкалышын түзүп, бир маани берип турган кошмок сөздөр бирге жазылат: *карамүртөз, кечкурун, көбүнесе, арабөк, балжууран, карагат, алмончок* ж.б.
3. Эки түгөйү тең өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбогон сөздөрдөн жасалган кошмок сөздөр бирге жазылат: *асыресе, тиригарак, жексур, ачкүсөн*.
4. *Жат* деген этиш кыскарып *ат* болуп айтылса, негизги этишке уланып, угулушунча бирге жазылат: *баратат, келатат* ж.б.
5. *Эчтеке, эчтеме, эчтемке, бирдемке, бирдеңке, бирдеме* сыяктуу сөздөр бирге жазылат.
6. Урук, уруу, эл аттары (этнонимдер) кичине тамга менен башталып (*солто, саяк, кодогочун, орус, хакас*), татаал түзүлүштөгүлөрү айтылышынча бирге жазылат: *сарбагыш, карабагыш, боркемик, каракытай, бешкүрөң, чакчабай, кылычтамга, акбилек, элчибай, отузуул* ж.б.

Кошмок сөздөрдүн бөлөк**жазылышы**

Төмөнкү кошмок сөздөр бөлөк жазылат: *көз айнек, козу карын, ач көз, ак көңүл, кол башчы, аш казан, ат тиш, таш бака, ат кулак, көк жал, кол жазма, көз караш, көз карандысыздык, бал муздак, кум шекер, таш көмүр, туш кийиз, туш кагаз, сейил бак, гүл бак, ак сото, кийик от, аркар от, көк ала, кара күрөң, сары ала, ар качан, ар күнү, чуркап кел, таап ал, отура тур, өтө кооз, эң сонун, эч качан, кимдир бирөө ж.б.*

Кош сөздөрдүн жазылышы

Калыпташкан салттуу эреже боюнча кош сөздөрдүн түгөйлөрүнүн арасына сызыкча коюлуп жазылат: *сак-саламат, аман-эсен, күч-кубат, эки-үч, улам-улам, бала-бакыра, ытыр-сытыр, тарс-турс, жылт-жулт, жүрүм-турум, каада-салт ж.б.*

Энчилүү аттардын**жазылышы**

Энчилүү аттардын жазылышы, негизинен, мурдатан калыпташып, салтка айланган эрежелер боюнча ишке ашырылат: *Ала-Арча, Ала-Бука, Ак-Талаа, Чоң-Алай, Баш-Кара-Суу, Чоң-Сары-Ой, Ысык-Көл, Ысык-Ата, Сары-Челек, Ала-Тоо, Жети-Өгүз, Эркин-Тоо, Жалал-Абад ж.б.*

Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн**жазылышы**

Өздөштүрүлгөн сөздөр мурункудай эле орус орфографиясынын эрежелерине ылайык жазылат: *жюри, бокс, аффикс, арбитраж, герб, банк ж.б.*

Бирок булардын ичинен тилибиздин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө баш ийдирилип айтылгандары ошол айтылышы боюнча жазылат: *белет, ашмүшкө, ирет, көзүр, саржан, мүштөк, момпосуй, тамеки, чыт, чиркөө, сот, борум, догдур, көпөс, жашик, самоор, керебет, үстөл, нөл,*

панар, гезит, бекет, кемсел, номур, мүнөт, мискей, шапке, жаркөп, машине, меш, цилиндр, шотке, плаш ж.б.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лексикологиянын предмети жана объектиси

Лексикология (грек тилинен *lexikos* – сөзгө тиешеси бар жана *logos* - окуу) бир тилдеги сөздөрдүн жалпы корун изилдөөчү илимдин тармагы. Лексикологиянын предмети катары сөздүк кордун бул аспектилери каралат: сөздүн лексикалык бирдик экендиги; тилдик бирдиктердин типтери; тилдик кордун структуралык түзүлүшү; лексикалык бирдиктин кызматы; тилдик бирдиктердин типтери; тилдик кордун структуралык түзүлүшү; лексикалык бирдиктин кызматы; лексикалык кордун өнүгүшү жана толукталышы; лексика жана тилден тышкаркы реалдуу чындык.

Лексиканы изилдөөдө төмөнкүдөй маселелер каралат: сөздүн тексттеги жыштыгы, сөздөрдүн кепте жана текстте колдонулушу анын номинативдик жана коннотативдик кызматы, маанилердин жылышындагы контексттин ролу аныкталат.

Лексикология сөздүк кордун толукталышын жана өнүгүшүн изилдейт. Өздүк атоонун (номинациянын) ички мүмкүнчүлүгүнүн төмөнкүдөй жолу бар экендиги белгилүү: жаңы сөздөрдүн түзүлүшү; жаңы маанилердин пайда болушу (полисемия, сөз маанилеринин өтмө мааниге өтүшү); сөз айкаштарынын түзүлүшү жана атоо; башка тилдердин ресурстарын пайдалануу (лексикалык кабыл алуу жана калькалоо).

Изилдөөнүн максатына карата лексикология *жеке, жалпы, салыштырма, тарыхый-салыштырма, колдонмо* лексикология болуп бөлүнөт.

Сөз жөнүндө жалпы түшүнүк

Сөз – лексиканын объектиси. Лексикология термини грекче *lexis* – сөз жана *logos* – илим, окуу деген сөздөрдөн турат да, сөз жөнүндөгү илим деген түшүнүктү билдирет. Демек, тил илиминдеги лексика деген терминди тилдеги бардык сөздөрдүн топтому деп түшүнүү керек. Ал эми лексема деген термин болсо сөз деген түшүнүктү туюнтат.

СЕМАСИОЛОГИЯ

Семасиология (грекче *semasia* – «атоо», *logos* – «илим, окуу» дегенди билдирет) – сөз маанилери, анын пайда болушу, өнүгүшү жөнүндөгү илимдин тармагы. Мында сөз маанилеринин түрлөрүн, типтерин карайт. Бир маанилүү сөздөр – *моносемия*, эки маанилүү сөздөр – *дисемия*, көп маанилүү сөздөр – *полисемия* экендиги сөз маанилеринин типтерине жатат. Ал эми сөз маанилеринин түрлөрүнө *полисемия*, *синоним*, *омоним*, *антонимдер* кирет.

Тил илиминде семасиология – сөздүн, сөз айкаштарынын маанисин жана алардын өзгөрүш мыйзам ченемдерин изилдөөчү бөлүмү.

Семасиологияда сөз маанилеринин семантикалык системасы каралат. Сема ар бир сөздүн жекече маанилик табиятына, семантика сөздүн жалпы маанисине тиешелүү, т.а., сөздө канча маани, маанилик белги болсо, ошончолук санда сема болот да, бириктирип туруучу семантикалык талаага жайланышат.

Номинативдик жана коннотативдик маани

Номинативдик маани – тигил же бул түшүнүктү билдирүүчү бирдик. Тактап айтканда, кандайдыр бир нерсенин атын атаганда адамдын көз алдына тартылуучу алгачкы элести туюндуруучу уютку маани болуп эсептелет. Эгерде эч кандай контекстсиз эле «*стол*» десек, көз алдыга бутары бар, ар кандай формада, бийиктикте, жазуу же бир нерсе жасоого ылайыкталган горизонталдык абалдагы буюм тартылат, демек, бул – номинативдик маани.

Коннотативдик маани номинативден улам пайда болот. Алардын ортосунда кандайдыр бир жалпылык, б.а. ассоциативдик, аналогиялык жана функционалдык окшоштуктар байкалат.

Сөздүн өтмө, образдуу мааниси

Өтмө маани номинативден же туунду мааниден пайда болот да, кубулушту, нерсени ж.б. образдуу жана эмоционалдуу, же образдуу туюндурат. Мисалы: *Көзүң укмуш ак чыныда карагат* (М.Алыбаев); *Карагат көздөрүң, бал ширин сөздөрүң* (элдик ыр).

Өтмө маани көп учурда оозеки кепте, акын-жазуучулардын чыгармаларында колдонулуп, андан кийин калайык-калкка тарайт. Өтмө маани көп учурда туруктуулук касиетке ээ боло албайт. Анткени көркөм чыгарманы жаратуучулардын баарынын эле турмушка, жашоого ж.б. карай көз карашы бирдей эмес. Мисалы: *Ошол каардуу согуш баиталганда адам эмес, суу, чөп, дарак ыйлабадыбы, Толгонай* (Ч.Айтматов).

Образдуу өтмө маани поэзия жанрында өтө көп кездешет. Автордук туюу, сезүү, окшоштуруу (аналогия) ар түрдүү болгон сыяктуу, образдуулуктун да ченеми түрдүүчө.

Фразеологиялык тутумдаш маани

Фразеологиялык тутумдаш тизмектердин ар бир компоненти өз алдынча туруп, мааниге ээ болбостон, баары биригип келип белгилүү мааниге ээ болот. Мисалы, *чил, моюн, калем каш, бото көз, кум кулак, көзү жок* ж.б.у.с. Фразеологизмдердин мааниси тигил же бул синонимдик эквивалент аркылуу ачылат. Мындай чогуу тобу менен биргелешип, бүтүн бир мааниге ээ болуп калган сема *фразеологиялык тутумдаш маани* деп аталат.

ПОЛИСЕМИЯ

Сөздөрдүн көп манилүүлүгү лингвистикада **полисемия** деп аталат.

Полисемантизм – бул бир эле сөздүн өз ара байланышы бар бир канча маанилерди туюндурушу, ар кандай маанилерди негизги мааниден улам пайда болуусу дегендикти түшүндүрөт. Кыскасы, полисемиялуусөздөр эки же андан көп маанилерди берет. М.: *көтөр* -1. мурунку турган ордунан өйдөлөтүү = жогору чыгаруу, колго алуу; 2. көтөрмөлөө, колдоо, өстүрүү, ишинен жогорулатуу; 3. куруу, тургузуу; 4. ишке, бийликке, кызматка коюу, дайындоо; 5. бийиктетүү, катуулатуу (үн, дабышка байланыштуу); 6. чыдоо, моюн суну, көнүү; 7. ичип жиберүү (ичкиликти, суюктукту).

Метафора

Тилдеги көп манилүүлүктү пайда кылуунун эң кеңири тараган түрү - метафора. Мында эки же андан көп кубулуштардын, заттардын формасы, түрү, абалынын тышкы окшоштуктары аркылуу маанилери биринен экинчисине өтөт.

Заттардын, кубулуштардын, кыймыл-аракеттин тышкы окшоштугуна жана адам баласынын ойлоосуна, бирин экинчи бир окшош нерселер менен салыштыруу жөндөмүнө карай метафора жаралат, демек, улам жаңы көрүнүш, зат мурункуларына сырткы кейпи, формасы ж.б. окшош болуу менен бирдей аталышка ээ болот.

Метафора – лингвистикада гана эмес, оозеки кепте, көркөм адабиятта да кеңири кездеше турган лигво-адабияттык каражат. Мисалы: *Көз*. 1. Аны ыза күйүт бууду, *көзүнөн* жашы сыгылды. («Ала-Тоо») 2. Эненин кареги бүдөмүктөп, ийненин *көзүн* баамдай албай, учукту улам оозуна сала берди. (К.Жантөшев) 3. Терезенин *көзүнө* эски-уску чүпүрөктү тыгындап салган. (А.Айтбаева) 4. Мына, айланайын, куржундун эки *көзү* толтура буудай алып келдик. (К.Жантөшев) 5. Анын эсине бир кезде күйөөсү белек кылган кызыл *көз* шакек түштү. 6. Асманда ала булут

калкып, кезек-кезек күндүн көзүн калкалайт. (Ала-Тоо) 7. Кулпунун көзүн таппай, кайсактап турганда аялым келип көк желкеден алса болобу. («Чалкан») 8. Тутам бел, көзү чырак, чырайы күн, оймок ооз, он жетиге толгон жашы. (Ж.Мамытов).

Метонимия

Сөз маанилеринин кеңейишинин бир түрү - **метонимия**. Ал заттардын, кубулуштардын, окуялардын тышкы кейпинин, формасынын окшоштугуна карай эмес, алардын маңызынын жалпылыгына, жайланыш ордунун бирдейлигине, мезгилдеги каташына карай, б.а., алардын катыштык, сапаттык ассоциациясы боюнча пайда болот. Мисалы: **Үй**. 1. *Архитектуралык курулуш*; 2. *Адам жашай турган турак-жсай*; 3. *Бир үйдө жашаган үй-бүлө, адам*; 4. *Атайын белгилүү максатта курулган имарат*; (*Жазуучулар үйү, Бакыт үйү...*) **Илгери**. 1. *Алдыга, алды жакка, алды жакты көздөй*; 2. *Мурун, көп убакыт мурда, бир кездерде*; 3. *Өйдө, жогору (Менден илгери сүйлөгөн адамдардын сөзүнө кошулуп...)*.

Синекдоха

Синекдоха да көп манилүүлүктү пайда кылууда активдүү роль ойнойт.

Синекдоха бүтүн нерсени анын бөлүгү менен туюндуруу же, мунун тескерисинче, бөлүктүн аты менен бүтүн нерсенин атын берүү аркылуу пайда болот. Мисалы: **Жан**. 1. *Зуннахундун өлбөгөн жаны калган. (К.Жантөшев)* 2. *Көчөдө кыбыр эткен жан жок. (У.Абдукаимов)* 3. *Кайсы жериң ооруса, жаның ошол жерде. (Макал)* *Он кыздын ичинде ушул жалгыз жаманым бар, балам. (А.Айтбаева)* *Эмдигиче мойнун токтото элек, былк-былк этип жаткан кичинекейди чоң энем көккө-жерге тийгизбей көтөрөт. («Кыргызстан маданияты»)* *Он отузга берди, отуз жалмамышка берди, жалмамыш жардан ары кулатып жиберди. (Табыймак)*

Жогорудагы мисалдарда *жан* – адамды, адамдын дене бөлүгүн, *жаман* – эркек баланы, *кичинекей* – баланы, *он* – он манжаны, *отуз* – отуз эки тишти туюндуруу менен, тергөө аркылуу тилдик синекдоханы пайда кылып жатат.

ОМОНИМДЕР

Фонетикалык кокустуктан бирдей аталып калган, жазылышы бирдей, маанилери ар башка сөздөр **омонимдер** деп аталат. Мисалы: *ат (зат атооч)* – *ат (этиш)*, *ак (сын атооч)* – *ак (этиш)*, *жаш (сын атооч)* – *жаш (зат атооч)* ж.б.

Омонимдер сыртынан караганда полисемия менен окшош сыяктанат. Бирок ошону менен эле айырмачылыктары бар.

Айырмасы:

Полисемиянын да, омонимдин да пайда болуу булактары ар башка. Тактап айтканда, омонимдер фонетикалык кокустуктан, ал эми полисемия метафора, метонимия, синекдоханын негизинде жаралат.

Негизинен полисемиялык маанилер окшоштукка негизделгендигине байланыштуу түгөйлөр бир эле сөз түркүмүнөн болот. Ал эми омонимдик түгөйлөр ар башка сөз түркүмүнөн кезигет: **жак** -1. зат атооч, тарап (оң жак, берки жак ж.б.) **жак** -2. этиш. отту тутант. буйрук этиштик мааниде.

СИНОНИМДЕР

Бирдей типтеги заттарды, кубулуштарды, окуяларды ж.б. жакын маанилеш сөздөр менен туюндуруу **синоним** деп аталат.

Синонимдердин негизин топтоштуруп турган сөз – **доминант**, синонимдердин жалпы тобу – **уя**, андан бөлүнгөн жакын маанилеш синонимдер **катарлар** деп аталат (*жолдошу* – доминант; *досу*, *классташы*, *курбусу*, *аялы*, *зайыбы*, *келинчеси*, *кемпири*, *эри*, *күйөөсү*, *байы*, *абышкасы* ж.б. – уясы. 1-катар: жолдошу, досу, классташы,

курбусу; 2-катар: жолдошу, аялы, зайыбы, келинчеги, кемпири; 3-катар: эри, күйөөсү, байы, абышкасы).

Синонимдин түрлөрү

Синонимдер берген маанисине, маанисинин алыс, жакындыгына, колдонулуш чөйрөсүнө, сөз айкалыш өзгөчөлүгүнө карай толук манилүү, толук эмес (түшүнүгү жакын) жана контексттик синонимдер деп бөлүнөт.

Толук маанилүү синоним

Семантикалык системада мааниси боюнча толук дал келип, өз алдынча да, сүйлөм тизмегинде да, сөз айкалышында да бирин экинчиси маанилик жактан алмаштырса, булар толук маанилүү синонимдер болот. Мындай синонимдер көбүнчө заттык түшүнүктү, кыймыл-аракетти, адамдын ар кыл абалын туюндуруучу сөздөрдө кезигет: *иймек-сөйкө, бет-өң-дидар-жүз, ырайы суук – серт, кубануу-сүйүнүү, чепкен-чапан, туюу-сезүү, кайгыруу – сары санаа болуу, кур-илгич-белбоо, санаркоо-кейүү-убайым чегүү ж.б.*

Толук эмес (түшүнүгү жакын) синонимдер

Семантикалык системада мааниси боюнча бири-бирине дал келип, тигил же бул контекстте бири экинчисин бирде алмаштырып, бирде алмаштыра албай калган синонимдер да кездешет: *айнек-терезе, мурун-тумшук, сулуу эмес-ырайы суук, кубануу-жетине албоо-маңдайы жарылуу, коркту-сестенди, өмүр-жашоо, суук-мээлүүн-жылымык, эшик-каалга ж.б.*

Эвфемизм

Синонимдин бир түрү - эвфемизм.

Айтууга ыңгайсыз, оор тие турган, орой жана жагымсыз сөздөрдү башка сөздөр менен алмаштырып айтуу *эвфемизм* деп аталат. Алар лексикалык курамда өтмө маанини пайда кылып, айрымдары калыптанышкан

адабий нормага айланат. Муну менен катар синонимдүүлүктү, экспрессияны жаратат: кечигүү-кармалуу, толду-эттенди-семирди, иштен кубалады-арызын жаздырды, маанайы басылды-көмөчү күйдү-көңүлү чөктү ж.б.

Демек, эвфемизмдер коомдогу адамдардын жүрүш-турушунан, этикалык нормадан, сылыктыктан улам жаралып, көпчүлүгү нукура эвфемизмдер катары адабий тилибизден орун алса, айрымдары контексттик, индивидуалдык синонимдер катары белгилүү бир көркөм чыгармада гана жашап калат. Мисалы: *Чородон түбөлүк ажырашарда; көзү өтүп кеткен жан досу; жорго ушинтип тул турмак; атадан айрылды; Чорону жоктоп; Чорону тирилте албайбыз, тирүүлүгүн берүүдө; көзү жумула электе, көзү барында, актык деми токтогончо ж.б.*

Табу

Синонимдерди пайда кылууда (*табу*) *тергөө* да тиешелүү ролду ойнойт. Кандайдыр бир диний ишенимдин негизинде айтууга тыюу салынган сөздүн ордуна башка сөздүн ордуна башка сөздүн колдонулушу *тергөө* деп аталат.

Мисалы: *бугу-мүйүздүү эне, кызамык - кызыл, чечек - жанагы, суу чечек - жанагынын беркиси ж.б.*

АНТОНИМДЕР

Мааниси бири-бирине карама-каршы айтылган сөздөр **антонимдер** деп аталат. Мисалы: *аз-көп, жакшы-жаман, узун-кыска, ары-бери ж.б.*

Антонимдер колдонулушуна, пайда болушуна жана табиятына карай: лексика-семантикалык, грамматикалык антонимдер; маанисине карай: толук, толук эмес жана контексттик антонимдер.

Антонимдер семантикалык маанисине карай үч топко бөлүнөт: **толук маанилүү, толук маанилүү эмес (мааниси жакш), контексттик антонимдер.**

Толук маанилүү антонимдер

Толук маанилүү антонимдер семантикалык мааниси жагынан бири экинчисине толук карама-каршы келет. Буларды өз ара салыштырууда же карама-каршы экендигин аныктоодо эч кандай контекст талап кылынбайт, б.а., турмуштук карама-каршылыктар сыяктуу эле алардын антонимдик мааниси өзүнөн өзү эле билинип турат: *өйдө-төмөн, ысык-суук, баш-аяк, ак-кара, эшик-төр, калп-чын, жсамандык-жакишылык.*

Мааниси жакын (толук эмес) антонимдер

Белгилүү бир контекстте же контексттен тышкары турганда деле карама-каршы мааниде колдонулган сөздөр мааниси жакын антонимдерге кирет: *жаркуу-бүркөлүү, каалгуу-күүлөнүү, өз-мейман, каргоо-зарлоо, эч ким-баары, бир-беш-он ж.б.*

Контексттик антонимдер

Өз алдынча турганда карама-каршы мааниге ээ эмес, белгилүү бир сүйлөмдүн, сөз айкашынын, контексттин чегинде гана антоним боло алган сөздөрдү контексттик антоним дейбиз. Алар толук жана жакын маанилүү антонимдерге караганда көркөм стилде. коомдук-публицистикалык чыгармаларда кеңири колдонулат: *Айдын бир жагы жарык, бир жагы кара көлөкө. – Э-ээ Жарбаң, сени жалындаган өрт десем, арсыз көөдөң, чалчык экенсиң. (Т.Сыдыкбеков) Бөкөй таежесинин көңүлү чак болгону сейрек, көбүн эссе жылдызы жерге түшүп томсоруп жүргөнү жүргөн. А балык болуп сүзүп кетишкөктөн эңсегени, суудан тилегени. (Ч.Айтматов)*

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН ТАРЫХЫЙ ЖАКТАН КАЛЫПТАНЫШЫ

Азыркы кыргыз тилинин лексикалык курамы чыгыш теги боюнча ар түрдүү. Ал кыргыз элинин тарыхый өнүгүшү жана материалдык өсүшү менен тике

байланыштуу. Кыргыз лексикасынын негизин кыргыз тилинин өзүнүн төл лексикасы түзөт. Бул төл лексиканын катмарына жеке эле кыргыз тилинин өзүнө тиешелүү сөздөр кирбестен, башка тектеш тилдер менен орток болгон сөздөр да кирет.

Кыргыз лексикасы жалпысынан эки чоң катмардан турат: 1) кыргыз тилинин төл лексикасынан 2) сырттан келип кирген лексикадан турат.

Монгол тилинен кирген сөздөр (параллелизмдер)

Жалпы түрк жана монгол тилдеринин генетикалык тектештигине байланыштуу болгон орток лексикадан башка да кыргыз тилинин сөздүк курамында монгол тилдеринен келип кирген сөздөрдүн бар экендигин көрөбүз. Мисалы: *алтын, аяк, аймак, бараан, туулга, канчык, шыраалжын, талкуу, унаа, келегей, салаа, канжыга, сонун, каалга, белең, топчу, керээз, кылжыр, таар, босого, кыргоол, кулан, дарга ж.б.*

Иран тилинен кирген сөздөр

Кыргыз тилине иран жана араб сөздөрүнүн кабыл алынышы негизинен кыргыздардын Теңир-Тоого (Тянь-Шанга) келген мезгилинен тартып башталган.

Иран тилинен кирген сөздөрдү колдонулуш чөйрөсүнө карай төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүп кароого болот:

- 1) соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: *соода, баа, арзан, майда, тараза, пул, нарк, базар, пайда ж.б.;*
- 2) бакчылыкка байланыштуу сөздөр: *бак, дарак, тыт, мөмө, шабдалы, анар, анжыр, мейиз, данек, алмурут, мисте, долоно, бадам, алча ж.б.;*
- 3) бакчачылыкка байланыштуу сөздөр: *дарбыз, бадыраң, тияз, сабиз, шалгам, турп, анделек ж.б.;*

- 4) эгинчиликке жана техникалык өсүмдүктөргө байланыштуу сөздөр: *дан, пахта, жүгөрү, күрүч, зыгыр, мурч, кенеп, беде, кырман, амбар ж.б.*;
- 5) үй курулушуна байланыштуу сөздөр: *терезе, ылай, шып, устун, тактай, мык, чатыр, керней, айбан, аспап, астана, балакана, далис, мор, пайдубал, сарай ж.б.*;
- 6) адамдардын кесибин, кызматын, тууган туушкандыгын билгизүүчү сөздөр: *уста, зергер, багбан, соодагер, мурап, мүнүшкөр, чабандес, акын, апыз, наабай, мейман, баба, бүбү, небере, перзент ж.б.*;
- 7) жаныбарлардын жана мифтик жандыктардын аттары: *маймыл, жөжө, короз, мекиян, илегилек, келемиш, кептер, ажыдаар, бактек, булбул, кене, тоту ж.б.*
- 8) дене бөлүктөрүнүн аттары: *дене, көөдөн, кал ж.б.*;
- 9) куралдардын, үй буюмдарынын, кийим-кечелердин, нерселердин аттары: *кепмен, дүкөрт, тапанча, замбирек, канжар, дутар, паранжы, парда, шейшеп, дасторкон, чынжыр, дептер, кулпу, сыя, күкүрт, аташкүрөк, байтеше, бейкасам, бокчо, болот, дандыр, казан, калбыр, кашык, килем, куржун, маасы, манат ж.б.*
- 10) убакытка, мезгилге байланыштуу сөздөр: *ишемби, жекшемби, дүйшөмбү, шейшемби, бейшемби, чилде, бешим, апта, куптан ж.б.*;
- 11) оору жана дары-дармектердин аттары: *дарт, шал, дары, апийим, заар, көкнар, мумия, дарыгер, чардары ж.б.*;
- 12) тамак-аш аттары: *ширинкүрүч, мастава, палоо, чүчпара, кебеп ж.б.*;
- 13) табият көрүнүштөрүнүн аттары: *асман, дарыя, сел, баар ж.б.*;

- 14) динге байланыштуу сөздөр: *багымдат, бут, буткана, жайнамаз, кожо, мурут, кудай, анкүр-мүңкүр, намаз, орозо, пайгамбар, парбардигер, пери, периште, тозок ж.б.;*
- 15) абстракттуу маанидеги сөздөр: *чарба, дыйкан, өнөр, наам, мээр, бак-бакыт, бакты, дарман, эреже, кеп, док, душман, мас, арман, дааньшман ж.б.;*
- 16) сын атооч, тактоочтордон: *нооча, майин, серт, таза, тез, чанда, чарчы, чоогол, шайкеш, ширин, шок ж.б.*

Араб тилинен кирген сөздөр

Кыргыз элинин ислам динин кабыл алышы кыргыз тилинин лексикасына араб сөздөрүнүн киришине себепчи болду.

Араб тилинен кыргыз тилине кирген сөздөрдүн көпчүлүгү динге байланыштуу сөздөр болуп эсептелет. Мисалы: *дин, калпа, имам, айт, доорон, садага, куран, бата, келме, дуба, жаназа, битир, шайтан, сыйкыр, жин, арбак, ажы, азан, акырет, алла, даарат, ислам, жаннат, зыярат, кыбыла, кыямат, медресе, мечит, молдо ж.б.*

Орус тилинен кирген сөздөр

Орусияга кошулгандан кийинки жылдарда кыргыз турмушуна сиңе баштаган жаңылыктарга, администрациялык түзүлүшкө, экономикалык жана маданий жактан болгон түрдүү өзгөрүүлөргө карата кыргыз тилинин лексикалык курамы орус тилинин таасири астында байып, жаңы сөз каражаттары менен толуктала баштады.

Революциядан мурдагы мезгилде орус тилинен келип кирген сөздөрдү тематикалык жактан төмөндөгүдөй топторго бөлүп көрсөтсөк болот:

1. администрациялык-мамлекеттик башкарууга байланыштуу сөздөр: *болуш, оез-үйөз-үйөз, ыстарчын-*

- старчын, губурнадыр-губернатор, жандарм, кинез (князь), сот, судья, закун-закон, сыйаз-сьезд ж.б.;*
2. согуш ишине байланыштуу сөздөр: *салдат-солдат, жандарал-жандыраалы (генерал), майыр (майор), отряд, чен (чин), бардаңке (берданка) ж.б.;*
3. иш кагаздарына байланыштуу сөздөр: *дабарнес (доверенность), кинеге (книга), истиске (список), көпүйө (копия), орус (опись), быратакол-бүртөкөл (протокол) ж.б.;*
4. транспорт жана башка катнашуу каражаттарына байланыштуу сөздөр: *машине, станса, бекет, повозка, тилграм-телеграмма, телефон, почто, почтообай (почтовой), белеет, электрик, воздушный шар ж.б.;*
5. өнөр жайга, техникага байланыштуу сөздөр: *зоот-завод, баврике (фабрика) ж.б.;*
6. дыйканчылыкка, эмгек шаймандарына байланыштуу сөздөр: *соко, картөшкө, капушта, сирень, саржан (саржень) ж.б.;*
7. маданиятка, илим-билимге байланыштуу сөздөр: *арген (орган=гр. орган-музыкалык аспап), керемафон-грамафон, телескоп, кезит, журнал ж.б.;*
8. үй буюмдарына, кийим-кечекке, тамак-ашка жана башкага байланыштуу сөздөр: *самоор, чайнек, бөтөлкө, панар (фонарь), порум-борум (форма), көлөч-келеч (галоши), бөлкө, бопорос (папирос);*
9. соода-сатыкка, өлчөө бирдиктерине байланыштуу сөздөр: *көпөс-көпөш (купец), жармаңке (ярмарка), расход, бут (пуд);*
10. айлардын, убакыт бирдиктеринин орусча аттары: *апрель, март, мүнөт;*
11. орус шаарларынын, калктарынын аталыштары: *Омский, Томский, мужук, какол, орус ж.б.*

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭСКИРГЕН ЖАНА ЖАҢЫ ЛЕКСИКА

Тилде эскирүү жана жаңылануу процесси дайыма болуп туруучу көрүнүш болгону менен, тилдин лексикалык

көрөнгөсүн эзелден бери жашап келе жаткан жана жашай бере турган, тилдин ээси болгон элдин калың катмарына толук түшүнүктүү жана кеңири колдонулуучу активдүү сөздөр түзөт. Демек, тилибиздин лексикасын тарыхый өнүгүшү жана шарттуу түрдө эки чоң топко: **активдүү** жана **пассивдүү** лексикага бөлүүгө болот.

Активдүү лексика

Активдүү лексикага күнүмдүк турмушубузда кеңири колдонулган, кыргыз тилинде сүйлөгөн бардык адамдар үчүн мааниси толук түшүнүктүү жана азыркы учурда эскилик же жаңылык белгилери сезилбеген сөздөр кирет.

Пассивдүү лексика

Пассивдүү лексикага азыркы учурда эскирүүгө дуушар болуп, күнүмдүк турмушубузда кеңири же таптакыр колдонулбай калган, же болбосо, тилибизде жаңылыгы менен эл арасына кеңири тарай элек, мааниси бардык адамдарга толук түшүнүктүү эмес сөздөр кирет. Кыргыз тилиндеги пассивдүү лексика, өз кезегинде, **эскирген сөздөргө** (историзмдерге, архаизмдерге) жана жаңы сөздөргө – **неологизмдерге** бөлүнөт.

Историзмдер

Элдин өткөн турмушуна байланыштуу түшүнүктөрдүн жоюлушу менен бирге активдүү сөздүк запастан чыгып, бирок белгилүү тарыхый доордун көрсөткүчү катары али азыркы тилде колдонулган сөздөр историзмдер болот. Мисалы: *хан, бек, черүү, нөкөр, күрсү, соот, туулга, айбалта, сырбаран, наркескен, добулбас, чыңыроо, накери, ордо, чеге, золу, зындан, бакшы, бүбү, жайчы, аскер башы, удайчы, сарбаз, аталык, жүз башы, паңсат, бий, саркер, өкүмдар, сытайы, миң башы, казый, датка, кушбеги, каракелтек, миршаб, карачапан ж.б.*

Архаизмдер

Историзмдерден айырмаланып, элдин турмушундагы түшүнүктөрдүн, нерселердин эскириши менен бирге эскирбестен, түшүнүк ошол бойдон калып, аны туюнткан сөз же маани башка сөзгө бошотуп берүү менен, тилдин активдүү сөздүк курамынан биротоло чыгып, элдин күндөлүк кебинде такыр унутулуп калган сөздөр жана маанилер **архаизмдер** деп аталат. Мисалы: *аалым (окумуштуу), абырак (сылыктык, жөн билгилик), автобаян (автобиография), ажайыпкана (музей), баяндама (доклад), бозгун (эмиграция), бозгунчу (эмигрант), дарыскана (аудитория), жаньтма (фельетон), жарнама (приказ), зарынчылык (романтика, романтизм), имла (орфография), коолу (токтом, чечим), сыңып (класс), төңкөрүш (революция)* ж.б.

Неологизмдер

Тилди жараткан жана анын ээси болгон элдин коомдук-саясий турмушундагы маанилүү тарыхый окуялар менен чектелген белгилүү бир мезгилинде пайда болгон адабий тилдеги жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз тизмектери жана жаңы маанилер неологизмдер деп аталат. Мисалы: *акция, валюта рыногу, купон, фирма, офис, спутник, менеджмент, демөөр, демөөрчү (спонсор), ишкер, менчиктештирүү, эмкана, ижарачы, премьер-министр, саммит, имидж, боевик, бизнес, сериал, валонтер* ж.б.

Калька

Калька деп башка тилдеги сөздүн жана туруктуу сөз айкашынын структуралык же семантикалык үлгүсү боюнча экинчи бир тилде да өзүнүн каражаттарын пайдаланып, жаңы сөз, жаңы туруктуу сөз айкашынын жасалышы жана жаңы маанинин пайда болушу аталат.

Жалпысынан **калька семантикалык** жана **структуралык** болуп экиге бөлүнөт.

Мисалы: *акционердик ишкана (акционерное предприятие), акционердик коом (акционерное общество),*

баа индекси (индекс цен), келишим баа (договорная цена), чакан ишкана (малое предприятие), баалуу кагаздар (ценные бумаги), жумурият (республика), мыйзам (закон), дарс (лекция), усул (метод), төрага (председатель) ж.б.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН КОЛДОНУЛУШ ЧӨЙРӨСҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Диалектизмдер

Жалпы улуттук кыргыз тили өзүнүн азыркы өнүгүш этабында эки түрдүү формада: жогорку адабий тил формасында жана жергиликтүү диалект, говорлор сыяктуу төмөнкү формасында жашап жатат. Кыргыз тили түндүк жана түштүк деген эки диалектиге бөлүнөт. Диалектиде фонетикалык, грамматикалык, лексикалык өзгөчөлүктөр бар. Мисалы: *агат, ок арык, гозо, гозопая, жегене, шальпая, тила, писта, гүлдесте, гүлзар, гүлчамбар, айван, шьп, адамзаада, инсан, астейдил, лазим, маара, набыт, оропара, чабандоз, ака, ука, барик, илеп ж.б.*

Профессионализмдер

Кандайдыр бир өндүрүштүк ишмердигине, адистигине же кесибине байланыштуу бириккен адамдардын белгилүү жамаатынын кебине тиешелүү болгон сөздөр **профессионализмдер** деп аталат. Мисалы: жалпы мал чарбачылыгына байланыштуу *кой, козу, токту, борук, соолук, ирик, кочкор, козу, эчки, улак, чебич, серке, теке, уй, музоо, торпок, кунаажын, букачар, өзүз, ноопаз, бука ж.б.* сөздөр; килемчиликке байланыштуу *эриш, аркак, токмок, чалыш, кыркуу, чебер көрүү, жүл килем, араби килем, калы килем, кылыч, күзүк, кайкалак, терме, кажары, беш кеште ж.б.*; аңчылыкка, мүнүшкөрлүккө байланыштуу *тузак, капкан, салбуурун, чуурутма, туур, томого, тосот ж.б.*

Термин жана терминология

Профессионалдык лексика белгилүү кесипке байланыштуулугу жагынан терминдерге жакын. Ошондуктан профессионалык сөздөр менен терминдерди бириктирип, **атайын лексика** деген ат менен да аташат.

Термин деп илимдин, техниканын, искусствонун, чарбанын жана экономиканын жана башкалардын тармактарына тиешелүү атайын түшүнүктөрдү так атоо үчүн колдонулган сөздү же сөз айкашын айтабыз.

Ар бир илимдин, техниканын, искусствонун ж.б. тармагындагы терминдердин жыйындысы **терминология** деп аталат:

а) коомдук илимдер боюнча – *материя, аң-сезим, диалектика, революция, партия, капитализм, социализм, базис, өндүрүштүк мамиле* ж.б.

б) физика боюнча – *механика, оптика, атом энергиясы, магнит талаасы, сальштырма салмак, чыңалуу, ылдамдык, магнетизм, корпускула* ж.б.

в) математика боюнча – *синус, косинус, үч бурчтук, квадрат, теңдеме, дифференциал, интеграл, плюс, минус, тамыр, көптүк* ж.б.

г) химия боюнча – *кислота, щелочь, водород, кислород, реактив* ж.б.

д) адабият таануу боюнча – *поэма, проза, роман, повесть, сюжет, композиция, жанр, эпос, лирика, драма, комедия, эпиллог, жомок, ыр, реализм, ризма* ж.б.

Жаргондук-арготикалык сөздөр

Жалпы кызыкчылыктары, иштеген иштери, коомдогу ал-абалы боюнча бириккен адамдардын социалдык айрым топторунун тар чөйрөсүндө колдонулган атайын сөздөр **жаргондор** деп аталат. Жаргондор көбүнчө жалпы элдик тилде белгилүү сөздөрдү маанилик, же тыбыштык, же морфологиялык жактан атайылап бузуп колдонуунун натыйжасында пайда болот.

Жаргондор студенттердин, окуучулардын кебинде жана башка кесиптик тар чөйрөлөрдө колдонулат:

студент - «тагдырдын өгөй балдары», *староста* - «старчын», *аудитория* - «илимий кашар», *куратор* - «көңүл жубатар», *лекция* - «тихий час», *үч жуп сабак* - «үч убак намаз», *вахтерша* - «байлоодогу бульдог», *экзаменатор* - «Аңкур-Маңкур», *коңгуроо* - «чырр жыргал», *парта* - «Орхон-Енисей таштары», *биринчи курстун студенттери* - «Эрте келген турналар», *бешинчи курстун студенттери* - «каркыралар кайтканда», *сессиядан кийин* - «Адам болгум келет», *сессия* - «Дүйнөнү дүңгүрөткөн он күн», *экзамен* - «Ажал ордуна» ж.б. (Жогорудагы жаргондор Ысык-Көл университетинин филолог студенттери пайдаланган жаргондор).

Жаргондун бир түрү катары көбүнчө кылмыш дүйнөсүндө колдонулган жашыруун сөздөр **арго** деп аталат. Мисалы: *нара*, *шконка* – камактагылар уктоочу керебет, *кепе*, *хата* – камера, *баланда* – түрмөнүн тамагы, *баландер* – тамак ташыган камактагы адам, *чөн* – нашаа, *шмон* – тинтүү, *кент* – дос, *путана* – денесин саткан сойку ж.б.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Лексикография, бир жагынан, сөздүктөр жана аларды түзүү жөнүндөгү илим болсо, экинчи жагынан, ал сөздүктөрдү түзүү практикасынын өзү.

Бардык сөздүктөрдү *түшүнүктөр* сөздүктөрү жана *лексикондор* деп, эки топко бөлүүгө болот.

Бир тилдүү сөздүктөр дайындалышы, мазмуну жана сөздүк макалаларынын түзүлүшү боюнча *түшүндүрмө* жана *тарыхый*, *толук* жана *кыскача*, *жалпы* жана *жеке* (дифференциалдык), *адабий* жана *диалектилик*, *фразеологиялык* жана *терминологиялык*, *орфоэпиялык* жана *орфографиялык* ж.б. сөздүк болуп ич ара бөлүнүшөт.

Кыргыз тилинде төмөндөгүдөй сөздүктөр бар: «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (авторлору: Ш.Жапаров, К.Коңкобаев. – Ф.: Илим, 1984), «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү» (авторлору: Ж.Осмонова,

Ш.Жапаров, К.Коңкобаев. – Ф.: Илим, 1986), «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» -Б.: 2009, ж.б.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

«Фразеология» деген термин грек тилиндеги *frasis* – туюнтма, ойду өзгөчө туюндуруучу кептин чакан түрмөгү, *logos* – сөз, түшүнүк, илим деген сөздөрүнөн алынган. Азыркы учурда бул термин тигил же бул тилдеги өзгөчө туюнтмаларды окутуп-үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы – **фразеология** деп аталат.

Фразеологизмдер

Эки же андан ашык компоненттерден туруп, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, семантикалык жактан ширелишкен, синтаксистик функциясы боюнча сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып, образдуу сапатка ээ болгон кепте (речте) даяр формасында колдонулган, туруктуу сөз түрмөктөрү **фразеологизмдер** деп аталат. Мисалы: *жүрөгү оозуна тыгылуу, көзгө сайса көрүнгүс, ала жипти аттабоо, күлү додо болгон, алчытаасын жеген, суудан кургак чыккан, ак төөнүн карды жарылган, ат жалына казан асуу, бешиктен бели чыга элек, жүрөгүнүн сары суусун алуу, кара жанды карч уруу* ж.б.

Фразеологиялык ширешме

Мааниси тутумундагы компоненттердин алгачкы (тике) лексикалык маанилери менен фразеологиялык жалпы маанинин ортосунда таптакыр байланышы жоктой сезилген фразеологизмдер **фразеологиялык ширешме** деп аталат. Мисалы: *Мурдун балта кеспеген, беш өрдөгүн учурду, ала жипти аттабаган, жабылуу кара инген, сиркеси суу көтөрбөө, жерден алып көргө уруу, колунан көөрү төгүлгөн, оозу менен орок оруу, колтугуна суу бүркүү, ат жалына казан асуу, бармагына май тамган, түлкүсү түштө улуган, эт менен челдин ортосунда, жылан чакпай жылкы*

теппей, заманасы куурулуу, ортосуна от жагуу, жайдак төш д.у.с

Фразеологиялык биримдик

Фразеологиялык жалпы маани фразеологизмдин тутумунда турган компоненттеринин тике (лексикалык) мааниси менен аздыр-көптүр жакындыгы бар болуп, же жалпы маани ошолор аркылуу келип чыккандай сезилген туюнтмалар фразеологиялык биримдик деп аталат. Мисалы: *көз ачып жумганча, күлү додо болбогон, чоң муштум, түп-тамырынан бери, оозу-мурдуан чыгуу, көздүн карегиндей сактоо, сагызган изи, таманы жерге тийбөө, чаң жуугузбоо, балтыр эти толо элек, кошомапка кой союу, дьмын чыгарбоо, көзүнүн агы менен кароо, кабагын карыш салуу* д.у.с.

Фразеологиялык тизмек

Кепте эркин, өз маанисинде колдонулбастан, белгилүү гана сөздөр менен айкашып келип фразеологиялык маанини пайда кылган туруктуу сөз тизмектери фразеологиялык тизмек деп аталат. Мисалы: *кымча бел, аскар тоо, чарк айлануу, чар тарап, кара өзгөй, өнө бою, орой көз чарай, жылас кылуу* ж.б.

МОРФОЛОГИЯ

Грамматика – сөз түркүмдөрү, сөз тутуму, грамматикалык категориялар, грамматикалык формалар менен грамматикалык маанилер, сөз айкашы жана сүйлөм жөнүндөгү тил илиминин бир тармагы.

Грамматика морфология жана синтаксис бөлүмдөрүн ичине камтыйт.

Морфология – сөз курамы (морфемалар), сөз түркүмдөрү, ар бир түркүмгө тиешелүү болгон грамматикалык категориялар, сөздүн грамматикалык формалары менен парадигмалары жөнүндөгү илим, грамматиканын бир тармагы.

Грамматикалык категория

Грамматикалык категория дегенибиз сүйлөмдү уюштуруучу сөздөрдүн конкреттүү маанилеринен келип чыгуучу жалпылаштырылган маани. Мисалы: *жак категориясы, ыңгай, мамиле, даража категориясы* ж.б.

Грамматикалык маани жана грамматикалык форма

Ар бир сөздүн керт башына тиешелүү болгон атоо мааниси лексикалык маани деп аталат. Мисалы: *балапан* – канаттуулардын баласы, *балдак* – буту оорулуу, же буту чолок адам колтугуна такап басып жүрүүчү таяк.

Сөздүн *грамматикалык мааниси* дегенибиз – сөздүн сөз түркүмдүк белгилерин, грамматикалык формаларын топ-топко бириктирген парадигматикалык катыштарын жана сөз айкаштары менен сүйлөм ичиндеги синтагматикалык байланыштарын аныктаган абстракттуу кошумча маани.

Грамматикалык маанилерди туюнтуучу тилдик каражаттар *грамматикалык форма* деп аталат.

Бир сөздүн ар башка грамматикалык формаларынын топтому *парадигма* деп аталат. Мисалы, бир сөздүн бардык жөндөмөлөр боюнча өзгөрүшү; бир сөздүн жак мүчөлөрү менен баштан аяк өзгөрүшү ж.б.

СӨЗ ЖАСОО

Сөз жасоо деген термин эки түрдүү мааниде колдонулат. Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларын, анда кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе, экинчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн билдирет.

Мисалы: *майла* жана *билим* деген туунду сөздөрдүн ичинен *майла* – зат атоочтон жасалган этиш, *билим* – этиштен жасалган зат атооч.

Сөз жасоо мааниси

Тилдеги сөз жасоонун бөтөнчөлүгү сөз жасоо мааниси аркылуу аныкталат да, мындай маани бир эмес, бир нече сөзгө бирдей таралат. Муну менен ал сөз түркүмүнүн жалпы категориялык маанисине окшоп кетет. Бирок категориялык маани бүтүндөй бир сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, *сөз жасоо мааниси* ошол түркүмгө кирген айрым гана сөздөргө тиешелүү болот. Бул жагынан сөз жасоо маанисинин мүмкүнчүлүгү, аракет чөйрөсү дээрлик тар келет.

Мисалы, *агар, көгөр, карар, жашар, кыскар* деген атоочтон жасалган туунду этиштер *негиз аркылуу туюндурулган белгиге ээ болуу* деген маани боюнча өз ара жалпылыкты түзүп турат.

Негиз

Сөздүн негизи – сөздүктөгү сөз. Ал уланды мүчөнү алып таштагандан кийин калган сөздүн бөлүгүнө дал келет.

Мисалы: *кышта+дык, тузда+дыңар, ата+саң* ж.б.

Тубаса негиз

Тубаса негиз – башка сөздөн жасалбаган сөз, тилдин азыркы абалында ар түрдүү каражаттар аркылуу жасалбаган, көбүнчө эркин уңгуга дал келген негиз.

Мисалы: *ат, куш, ал, он, бир, ур, сат* ж.б.

Туунду негиз

Туунду негиз – башка сөздөн жасалган сөз, башка бир негизге куранды мүчөнүн жалганышы же бир нече негиздин бир бүтүндүккө биригиши аркылуу жасалган, мааниси жана турпаты жагынан ошол бирдиктерге көз каранды болгон негиз.

Мисалы, *кыргыз, уйчу, бакчы, күрөк, айлана* ж.б.

Түзүүчү негиз

Түзүүчү негиз – туунду сөз жасалган сөз.

Түзүүчү негиз – бул куранды мүчөнү алып салгандан кийин калган туунду негиздин бөлүгү.

Мисалы, *балыкчы, шытыргы, илгич* ж.б.

Куранды мүчө

Куранды мүчө сөзгө жалганып, сөздүн лексикалык маанисин да, турпатын да өзгөртөт, андан жаңы сөз жасайт.

Мисалы: *өрт (зат) = өрттө (этиш), бас (этиш) = басма (зат)* ж.б.

Сөз жасоо тизмеги

Үзгүлтүксүз туундулук катыш менен байланышкан сөздөрдүн тизмеги *сөз жасоо тизмеги* деп аталат.

Сөз жасоо уясы

Сөз жасоо системасын сыпаттоодогу дагы бир түшүнүк – сөз жасоо уясы. Ал тубаса негиз, туунду негиз, түзүүчү негиз, туундулук катыш, сөз жасоо тизмеги сыяктуу буга чейин каралган жана карала элек түшүнүктөрдү ичине камтып, сөз жасоо системасынын тилдеги татаал кубулуш экендигин тастыктайт. Демек, сөз жасоо уясы деп, бир уңгудан тараган жана туундулук катыш менен байланышкан туунду жана татаал сөздөрдүн сөз жасоо тизмегинин топтому аталат.

Сөз жасоо тиби

Сөз жасоонун негизги бирдиги болуп сөз жасоонун тиби деген түшүнүк эсептелинет. *Сөз жасоонун тиби* деп туунду сөздөрдү айрым-айрым топторго бириктирүүгө мүмкүндүк берген эреже-шартты айтабыз.

Сөз жасоонун төмөндөгүдөй төрт тиби бар:

1-тип – койчу, уйчу: негиз аркылуу туюндурулган төрт түлүктүн бирин асырап баккан адам;

2-тип – арызчы, ушакчы: негиз аркылуу туюндурулган нерсе боюнча коомго жат терс иш-аракет жасоого көндүм болгон адам;

3-тип – *кансыра, алсыра*: негиз аркылуу туюндурулган нерсенин, сапаттын жоголушу, солгундашы;

4-тип – *уйкусура*: негиз аркылуу туюндурулган нерсенин, сапаттын пайда болушу, күчөшү.

Сөз жасоонун жолдору

Жасалуу ыкмаларына ылайык сөздөр *мүчөлөмө* (морфологиялык), *айкашуу* (аналитикалык же синтаксистик), *тыбыштык* (фонетикалык), *лексикалык* (сөздөрдүн маанилерин өзгөртүү, экинчи терминология боюнча - семантикалык) жолдору менен жасалат, ал ыкмалар ушундай аталат.

Сөз жасоонун айкашуу ыкмасы

Сөз жасоонун айкашуу (аналитикалык же синтаксистик) ыкмасы аркылуу лексикада *татаал сөздөр* деп аталган лексемалар жасалат. Мисалы: төө+куйрук, көк+шибер, бодо+мал, беш+көкүл, өнөр+жай, калем+сап (ыкташуу), кол+кой, көз+сал (башкаруу), көк+асаба, сары+кар (кыйышуу) ж.б.

Ал эми татаал сөздөрдүн «бириккен сөздөр» деп аталган түрлөрү да ушул жогорудагы ыкмага негизделип жасалат. Мисалы: бытыр=бир+жылдыр, басмайыл=басма+айыл, бүгүн=бу+күк, өйүз=о+жүз ж.б.

Сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы

Лексика-семантикалык ыкма деп аталышы да андай сөздөр ар кандай кызматчы морфемалар менен айкалышпай эле көп (түрдүүчө) мааниде колдонулушу менен түшүндүрүлөт. Бирок алардын заттык жана этиштик маанилеринин арасындагы жакындык ачык эле байкалып турат.

арт – этиштик мааниде: *жүктү унаага жүктөө* жана *арт* – ашуу маанисиндеги зат атооч. Мисалы, топонимдерде: *Көгарт, Кызарт, Торугарт, Булгарт* ж.б.

Сөз жасоонун фонетикалык ыкмасы

Мыйзам ченемдүү тыбыштык кубулуштардын натыйжасында түзүлүшү жана мааниси тектеш (бир уяга бириктирүү өбөлгөлөрүнө ээ) сөздөрдүн жасалышы сөз жасоонун *тыбыштык (фонетикалык)* ыкмасы деп аталат.

Мисалы: *p-з(с)*: төркүн-төз, кыз-кыркын; *с-ш*: сорпо-шилең; *т-л*: катын-калач; *ч-й*: кийим-кечек, кийиз-кече; *л-с(ч)*: келин-кесек же кемпир-кесек, белек-бечкек; *ж-ч*: жаан-чачын; *т-л*: кул-кутан; *й-л*: койчу-колоң; *ң-л*: коңшу-колоң ж.б.

Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы

Туунду сөздөрдүн куранды (сөз жасоочу) мүчөлөрдүн жардамы менен жасалыш ыкмасы сөз жасоонун *морфологиялык ыкмасы* деп аталат.

Мисалы: *мал+чы=малчы*, *оку+ыр+ман=окурман*, *тоо+луу=тоолуу*, *өтүк+чан=өтүкчөн*, *бас+ма=басма*, *өн+ым=өнүм*, *жааш+лык=жааштык*, *көн+ык=көнүк*, *шырып+гы=шыпыргы* ж.б.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Грамматикалык категориялардын ичинде орчундуу орунду айрыкча **сөз түркүмдөрү** ээлейт.

Кыргыз тилиндеги сөздөр биринчи кезекте чоң эки топко бөлүнөт:

1. Маани берүүчү же негизги сөздөр;
2. Кызматчы сөздөр.

Маани берүүчү же негизги сөздөр өз ара төмөнкүдөй сөз түркүмдөрүнө бөлүнөт: *зат атооч*, *сын атооч*, *сан атооч*, *ат атооч*, *этиш*, *тактооч*.

Кызматчы сөздөр тобу өз ара төмөнкүдөй топторго бөлүнөт: *жандоочтор*, *байлалталар*, *бөлүкчөлөр*. Өзгөчө сөз түркүмү катарында *сырдык сөздөр* менен *тууранды сөздөр* эсептелет. Өзүнчө бир топ болуп эсептелген *модалдык сөздөр* да бар.

ЗАТ АТООЧ

Зат атоочтор заттын же заттык маанидеги түшүнүктөрдүн атын билдирет.

Ким? эмне? деген суроолорго жооп берген сөздөрдүн баары зат атоочтордун тобуна кирет. Мисалы: *дентер, үй, карандаш, терезе, стол, ой, кыял, даңк, жы, Дүйшөн, Зуура* ж.б.

Зат атоочтор морфологиялык түзүлүшүнө карай **тубаса** зат атооч жана **туунду** зат атооч болуп экиге бөлүнөт.

Тубаса зат атоочторго түзүлүшү жагынан морфемаларга ажыратууга мүмкүн болбогон уңгу түрүндөгү зат атоочтор кирет: *ат, эсер, кум, кыз, таш, аба, жел, жаан, бүркүт* ж.б.

Туунду зат атоочторго сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган зат атоочтор кирет: *кызматчы, айлакер, бычак, салык, чыгарма, жыйнак* ж.б.

Зат атоочтор тутумунда келген уңгуларынын санына карай **жөнөкөй** жана **татаал** зат атооч болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй зат атоочтор бир гана сөздөн туруп, заттык түшүнүктү билдирет: *камыш, кирпич, сымап, тоок, мугалим* ж.б.

Татаал зат атоочтор эки же андан ашык сөздөрдүн өз ара айкашынан түзүлүп, лексикалык бир түшүнүктү билдирет: *алтыгат, каржылик, карагат, жарыш сөз, баш сөз, башчы, бет аарчы, айыл өкмөт, Осмонаалы, балабакыра, кийим-кечек, ата-эне* ж.б.

Энчилүү жана жалпы ат

Зат атоочтор мааниси боюнча жеке бир затты атап көрсөтүшүнө карай же бир өңчөй заттарды жалпылап атап көрсөтүшүнө карай **энчилүү** аттар жана **жалпы** аттар болуп эки топко бөлүнөт.

Жалпы аттарга бир түрдүү заттарга жалпылана коюлган аттар кирет. Алар айрым, жеке заттардын аттарын билгизбестен, бир өңчөй заттарды жалпы жонунан

атап көрсөтөт: *адам, чыны, бала, терек, жууркан, килем, араба, чагылган, мөндүр, өткүн, кой, кулжа, илбирс, түлкү* ж.б.

Энчилүү аттарга жеке заттардын керт башына энчиленип берилген аттар кирет. Энчилүү ат бир текке кирүүчү заттардын ичинен бирөөнү атайын айырмалап, бөлүп атоо үчүн кызмат кылат: *Керим, Нарын, Чалкуйрук, Үркөр, Кумайык.*

Конкреттүү жана абстракттуу зат атоочтор

Конкреттүү зат атоочтор, адатта, ар бирин жекече бөлүп-бөлүп кароого мүмкүн болгон конкреттүү заттарды, буюмдарды, чындыктагы ар түрдүү көрүнүштөрдү атап көрсөтөт.

Ошондой эле сезүү органдары (көз менен көрүү, кол менен кармоо) аркылуу билине турган заттарды же элесин, образын көз алдыга келтирүүгө мүмкүн болгон заттарды, нерселерди да билдирет: *шакек, балта, там, чөмүч, таши, уй, балык, чымын; түн, иш, чагылган, мүнөт, жыл, душман, дос.*

Абстракттуу зат атоочтор жалпыланган түшүнүктөрдү, затташып кеткен сапаттык, кыймылдык түшүнүктөрдү атап көрсөтөт.

Мындай маанидеги зат атоочтор, адатта, көз менен ачык-айкын көрүүгө, кол менен кармап билүүгө мүмкүн болбогон, бирок ой жүгүртүү аркылуу аныктала турган заттык түшүнүктөрдү билдирет: *ой, акыл, уйку, кыял, азап, даңк, күлкү, кайгы, балаа, мүнөз, оору, салт, адат.*

Жамдама зат атоочтор

Жалпы аттардын ичинен айрымдары маанисине жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай жамдоо маанисиндеги жамдама зат атоочтор деп өзүнчө бир топко бөлүнөт: *калк, эл, мал, мүлк, дүнүйө, журт, айбанат, адамзат, үйүр, курал, жемиш, жашылча, жамаат, бала-*

чака, азык-түлүк, кийим-кечек, идиш-аяк, жууркан-төшөк, курбу-курдаш ж.б.

Буюмдук зат атоочтор

Жалпы аттар лексикалык маанисине карай *буюмдук зат атоочтор* деп аталат да, алар курамы, ички түзүлүшү бирдей болгон заттарды билдирет: *алтын, жез, темир, айнек, күмүш, каймак, алюминий, сымап, кум, буудай, арпа, чай* ж.б.

ЗАТ АТООЧТУН ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯСЫ

Сан категориясы

Зат атоочтун сан категориясы заттардын сан жагынан болгон өзгөчөлүктөрүн билдирүүчү сөз өзгөртүүчү грамматикалык категория болуп эсептелет. Сан категориясы бир затты же көп затты билдиришине карай *жекелик сан* жана *көптүк сан* болуп экиге бөлүнөт.

Жекелик сан бирдей, бири-бирине окшош заттардын ичинен жалгыз бир затты билдирет: *мектеп, эне, балык, коен, керки, тоо*.

Көптүк сан заттардын сан жагынан көп экендигин (экиден кем эмес экендигин) билдирет: *окуучулар, мекемелер, шикерлер, коендор, күрөктөр*.

Таандык категория

Адатта, бир же бир нече зат кимдир бирөөгө (бир затка), же болбосо бир нече адамга, бир канча затка таандык болуп айтылышы мүмкүн. Мисалы: *энем, энең, энеси*. Мында аталган формалар эне сөзүнүн жекелик сандагы I, II, III жакка таандык экендигин билгизди: *энебиз, энеңер* десек, *эне* деген сөз көптүк сандагы I, II жакка тиешелүү болуп айтылды; эгерде *энелери* деп айтсак, көптүк сандагы *энелер* деген зат III жактагы бир нече адамга тиешелүү экендигин туюндурду.

Ошентип, таандык категориясы дайыма бир же бир нече затты жекелик же көптүк сандагы үч жактын бирине таандык кылып көрсөтөт. Кандайдыр бир заттын, белгинин ж.б.лардын үч жактын бирине тиешелүү болуп айтылышы кыргыз тилинде атайын мүчөлөрдүн жардамы менен берилет. Алар *таандык мүчөлөр* деп аталат.

Жакчыл таандык мүчөлөр

Жакчыл таандык мүчөлөр бир же бир нече заттын үч жактын бириндеги бир же бир нече затка (адамга) таандык экендигин билдирет.

Мисалы: *уулум* (жекелик сандагы I жакка – *мага* таандык), *уулубуз* (көптүк сандагы I жакка – *бизге* таандык), *уулуң* (жекелик сандагы, жайынча мамиледеги II жакка – *сага* таандык), *уулуңуз* (жекелик сандагы, сылык маанидеги II жакка – *сизге* таандык), *уулуңузда* (I көптүк сандагы, жайынча мамиледеги II жакка – *силерге* таандык), *уулу* (жекелик сандагы III жакка – *ага* таандык), *уулдары* (көптүк сандагы III жакка – *аларга* таандык).

Жакчыл таандык мүчөлөр уланган сөз бир эле учурда таандык болуучу затты, ээлөөчү жакты жана алардын сандык өзгөчөлүгүн (жекелик же көптүк түрдө экендигин) билдиргендиктен, *конкреттүү таандык мүчө* деп да аталат.

Жекелик сан	Көптүк сан
I жак -ым, -им, -ум, -үм	I жак -ыбыз, -ибиз, -убуз, -үбүз
II жак -ың, -иң, -уң, -үң	II жак -ыңар, -иңер, -уңар, -үңөр
Сылык түрү: -ыңыз, -иңиз, -уңуз	Сылык түрү: -ыңыздар, -иңиздер, - уңузда
III жак -ы, -и, -у, -ү	- үңүздөр III жак –ы, -и, -у, ү

Жекелик сан	Көптүк сан
I жак -м	I жак
II жак -ң	-быз, -биз, -буз, -бүз
Сылык түрү:	II жак
-ңыз, -ңыз, -ңыз, -ңыз	-ңар, -ңер, -ңур, -ңор
III жак	Сылык түрү:
-сы, -си, -су, -сү	-ңыздар, -ңыздер, -ңыздар
	-ңыздөр
	III жак -сы, -си, -су, -сү

Жалпы таандык мүчө

Жалпы таандыкты уюштуруучу каражат – **ныкы** мүчөсү. Уланган сөзүнүн аягындагы үндүү-үнсүз тыбыштардын артикуляциялык өзгөчөлүгүнө карай мүчөнүн башындагы үнсүз *н* тыбышы *д, т* тыбыштарына өтүп, үндүү *ы* тыбышы *и, у, ү* тыбыштарына өтүп айтылып, 12 вариантта колдонулат (*бала-ныкы, кой-дуку, өтүк-түкү* ж.б.).

Жалпы таандык мүчө жакты, сандык маанини билдире албайт. Ал тек гана таандык маанинин бар экендигин туюндурат.

ЖАК КАТЕГОРИЯСЫ

Жак категориясы – зат атооч менен этиштин негизги грамматикалык категориясынын бири.

Таандык категориясындагыдай эле жак категориясында да үч түрдүү жак болот. Сүйлөөчү киши жана ал тараптагылар – I жакты, сөздү угуучу адам жана ал тараптагылар – II жакты, аңгемеге катышпаган, бирок ал (алар) жөнүндө сөз жүрүп жаткан адамдар же башка заттар – III жакты билдирет.

Ар бир жактын өзүнө тишелүү жак мүчөлөрү бар. Алар жакты билдирүү менен бирге бир эле учурда сандык өзгөчөлүктөрдү (жекелик жана көптүк түрдү) да туюндурат. Жак категориясы боюнча зат атоочтор да, этиштер да өзгөрө берет. Жак мүчөлөр сырткы түрү

жагынан экиге бөлүнөт: *жак мүчөлөрдүн толук түрү, жак мүчөлөрдүн толук эмес түрү.*

Толук жак мүчөлөр

Жекелик түрү

I жак: *-мын, -мин, -мун, -мүн;*

II жак жайынча форма: *-сың, -сиң, -суң, -сүң;*

III жак сылык форма: *-сыз, -сиз, -суз, -сүз;*

III жак: мүчөсү жок (*ал окуучу*);

Көптүк түрү

I жак: *-быз, - биз, -буз, -бүз, -пыз, -пиз, -пуз, -пүз;*

II жак жайынча форма: *-сыңар, -сиңер, -суңар, -сүңөр;*

III жак сылык форма: *-сыздар, -сиздер, -суздар, -сүздөр;*

III жак мүчөсү жок (*алар окуучу*).

Толук эмес жак мүчөлөр

Жекелик түрү

I жак: *-м;*

II жак жайынча форма: *-ң;*

III жак сылык форма: *-ңыз;*

III жак: мүчөсү жок (*ал жазды*).

Көптүк түрү

I жак: *-к;*

II жак жайынча форма: *-ңар;*

III жак сылык форма: *-ңыздар;*

III жак: мүчөсү жок (*ал жазышты*);

Ошентип, уланган сөзү туюндурган заттын, белгинин, кыймыл-аракеттин ээге карата болгон мамилесин билдирген мүчөлөр *жак мүчөлөр* деп, сөздөрдүн жак мүчөлөр менен өзгөрүшү *жакталыш* деп аталат.

ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯСЫ

Уланган сөздүн сөз айкашындагы же сүйлөм ичиндеги башка бир сөз менен байланыштырып, алардын ортосундагы синтаксистик катышты ишке ашырып турган мүчөлөр *жөндөмө мүчөлөр* деп аталат. Бир эле зат атооч сөздүн бардык жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүшү *зат атоочтун жөндөлүшү* болот.

Кыргыз тилинде алты жөндөмө бар: *атооч, илик, барыш, табыш, жатыш чыгыш*.

Атооч жөндөмө

Атооч жөндөмө заттын, көрүнүштүн, кубулуштун аталышын билдирет.

Атооч жөндөмөнүн өзүнө тиешелүү мүчөсү жок. Ошондуктан уланды мүчөсүз сөздүккө алынган зат атооч атооч жөндөмө формасына туура келет. Атооч жөндөмөдөгү сөздөр *ким? эмне?* деген суроолорго жооп берет да, негизинен төмөнкүдөй түзүлүштө кездешет:

- 1) унгу түрүндө - *үй, терек, кол, асман, шамал, акыл, мөндүр;*
- 2) туунду сөз түрүндө - *койчу, кызматчы, сайма, сызгыч;*
- 3) татаал сөз түрүндө - *таш бака, туш кийиз, курт-кумурска, алп кара куш;*
- 4) таандык формада - *иним, китебин, атасы;*
- 5) көптүк формада - *окуучулар, жумушчулар, жылыкылар;*

Атооч жөндөмөдөгү сөз синтаксистик жактан көбүнчө ээлик милдетти аткарат. Баяндоочтук милдетти, кээде зат атооч экинчи бир зат атооч менен ыкташып аныктоочтук милдетти да аткарат.

Илик жөндөмө

Бул жөндөмөнүн негизги мааниси: кимдир бирөөнүн, кандайдыр бир нерсенин кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет да, дайыма таандык формадагы зат атооч, заттык маанидеги башка сөздөр жана атоочтук,

кыймыл атоочтор менен айкашып келет; уюштуруучу мүчөсү - *нын* (варианттары менен): *Зууранын баласы, мектептин багы, булбулдун сайраганы, учактын учушу, кездеменин кызылы ж.б.*

Барыш жөндөмө

Кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге багытталгандыгын билгизет. Уюштуруучу мүчөсү -*га*. Барыш жөндөмөдөгү сөздөргө *кимге? эмнеге? кайда? каякка?* деген суроолор берилет; сүйлөм ичинде толуктоочтук жана бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *жоого, жылга, мага, сизге, жерге, ханга ж.б.*

Табыш жөндөмө

Кыймыл-аракет тике, түздөн-түз багытталган затты билдирет, *кимди? эмнени?* деген суроолорго жооп берип, сүйлөм ичинде дайыма тике толуктоочтук милдетти аткарат; уюштуруучу мүчөсү -*ны*: *атты, күмүштү, бизди, кызымды, жээнимди ж.б.*

Жатыш жөндөмө

Белгинин, сапаттын, буюмдун кимде, эмнеде экендигин, кыймыл-аракеттин кайда, качан болгондугун билдирет; *кимде? эмнеде? кайда? качан?* деген суроолорго жооп берип, сүйлөм ичинде кыйыр толуктоочтук жана бышыктоочтук милдетти аткарат; уюштуруучу мүчөсү - *да, -де*: *Туйгундун көркү түлөктө, баатырдын көркү жүрөктө (Токтогул).*

Чыгыш жөндөмө

Негизинен кыймыл-аракет башталып чыккан нерсени (затты), орунду туюндурат; *кимден? эмнеден? кайдан?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет, уюштуруучу мүчөсү -*дан* (варианттары менен): *кырмандан, Бишкектен ж.б.*

Жөндөлүштүн типтери

Жөндөлүш деген термин төмөнкүдөй эки маанини: 1) зат атооч сөздүн жөндөмө мүчө менен өзгөрүп айтылышын, 2) жалпы эле атооч жана айрым затташкан этиш сөздөрдүн жөндөмө мүчө менен өзгөрүү өзгөчөлүгүн билдирет.

Кыргыз тилинде жөндөлүштүн эки түрү бар: 1) жөнөкөй жөндөлүш, 2) татаал жөндөлүш.

<i>Жөндөмө мүчө</i>	<i>Жөндөлүштүн тиби</i>	
	<i>Жөнөкөй жөндөлүш</i>	<i>Татаал жөндөлүш</i>
Атооч		
Илик	-нын	-ын
Барыш	-га	-а
Табыш	-ны	-ы (=и)
Жатыш	-да	-да
Чыгыш	-дан	-(д) ан

Уңгу сөздөрдүн жөндөлүшү

А. ата	қан	жаз
И. ата-нын	қан-дын	жаз-дын
Б. ата-га	қан-га	жаз-га
Т. ата-ны	қан-ды	жаз-ды
Ж. ата-да	қан-да	жаз-да
Ч. ата-дан	қан-дан	жаз-дан

Туунду сөздөрдүн жөндөлүшү

А. малчы	билим
И. малчы-нын	билим-дин
Б. малчы-га	билим-ге
Т. малчы-ны	билим-ди
Ж. малчы-да	билим-де
Ч. малчы-дан	билим-ден

Кош сөздөрдүн жөндөлүшү

А. ата-эне	күч-кубат
------------	-----------

И.	ата-эне-нин	күч-кубат-тын
Б.	ата-эне-ге	күч-кубат-ка
Т.	ата-эне-ни	күч-кубат-ты
Ж.	ата-эне-де	күч-кубат-га
Ч.	ата-эне-ден	күч-кубат-тан

Кошмок сөздөрдүн жөндүлүшү

А.	айбалта	балмуздак
И.	айбалта-нын	балмуздак-тын
Б.	айбалта-га	балмуздак-ка
Т.	айбалта-ны	балмуздак-ты
Ж.	айбалта-да	балмуздак-га
Ч.	айбалта-дан	балмуздак-тан

ЗАТ АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Зат атоочтор сөз жасоонун бардык ыкмалары аркылуу жасалат. Алар, негизинен, төмөнкүдөй үчөө:

- 1) лексика-семантикалык ыкма,
- 2) синтаксистик ыкма,
- 3) морфологиялык ыкма.

СЫН АТООЧ

Заттын сын-сыпатын (жакшы, жаман, сулуу), өңү-түсүн (ак, кара, жашыл, кызыл), даамын (таттуу, ачуу, кычкыл), формасын (тоголок, сүйрү, жалпак), көлөмүн (чоң, кичине) ж.б. белгилерин билдирип, кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берген сөздөр сын атоочтор деп аталат.

Сын атоочтор тутумуна карай жөнөкөй жана татаал сын атоочтор болуп экиге бөлүнөт.

Татаал сын атоочтор

Татаал сын атоочтор эки же андан көп сөздүн айкашынан түзүлүп, заттын ар кандай белгисин туюндурат: *кара кочкул, кызыл ала, ач көз, кызыл-тазыл, эски-уску* ж.б.

Жөнөкөй сын атоочтор

Жөнөкөй сын атоочтор бир гана сөздөн туруп, заттын сын-сыпатын, өңү-түсүн, даамын ж.б. белгилерин билдирет. Жөнөкөй сын атоочтор жасалыш жактан *тубаса сын атооч* жана *туунду сын атооч* болуп экиге бөлүнөт.

Тубаса сын атоочтор

Лексикалык мааниси боюнча заттын ар тараптуу белгисин билдирген жана азыркы абалына өз алдынча морфемаларга ажыратууга мүмкүн болбогон *сын атоочтор тубас сын атоочтор* деп аталат: *кызыл, көк, ак, кичине, терең, жасапыз, бийик, эски, жумшак, катуу, оор, жеңил, жакшы, жаман* ж.б.

Туунду сын атоочтор

Сөз жасоочу куранды мүчөлөрдүн жардамы менен башка түркүмдөгү сөздөрдөн же сын атоочтун өзүнөн жасалган *сын атоочтор туунду сын атоочтор* деп аталат: *күчтүү, жигит, суусуз жер, тоодой толкун, камкор адам, уялчаак бала, кабанак ит, агыш, кызгылтым, саргыч* ж.б.

САПАТТЫК ЖАНА КАТЫШТЫК СЫН АТООЧТОР

Сын атоочтор заттын белгисин түздөн-түз же башка заттар, түшүнүктөр менен болгон катышы, байланышы аркылуу билдиргенине жана грамматикалык айрым өзгөчөлүктөрүнө карай *сапаттык сын атооч* жана *катыштык сын атооч* болуп эки түргө бөлүнөт.

Сапаттык сын атооч

Мындай *сын атоочтор* заттын сын-сыпаттык, сапаттык белгисин өзүнүн лексикалык мааниси боюнча эле тике, түздөн-түз атап көрсөтөт: *жылуу үй, бийик тоо, таттуу алма, жаш бала, күрөң үй.*

Катыштык сын атооч

Катыштык сын атоочтор заттын белгисин тике, түздөн-түз билгизбестен, экинчи бир зат менен болгон катышы (байланышы) аркылуу билдирет: *малдуу фермер, суусуз жер, токойлуу жер, баласыз адам, студенттик жатакана, айылдык мектеп, үйдөгү адамдар ж.б.*

СЫН АТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ

Сапаттык сын атооч аркылуу аныкталуучу затты белгилердин ар кандай даражада (кадимки нормада, же андан басаң, же болбосо анча-мынча, же өтө эле айырмалуу, күчтүү) экендигин билгизген грамматикалык категория сын атоочтун *даража категориясы* деп аталат.

Даража категориясы грамматикалык маанисиндеги жана формасындагы өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: *жай даража, салыштырма даража, күчөтмө даража жана басаңдатма даража.*

Жай даража

Жай даража заттарга мүнөздүү болгон кадыресе белгини жайынча гана билгизет да, унгу же негиз түрүндөгү сапаттык сын атоочтор аркылуу туюндурулат: *ак, көк, сары, кичине, чоң, калың, жука, ачуу, таттуу ж.б.*

Салыштырма даража

Салыштырма даража заттагы кандайдыр бир белги кадыресе нормадагы белгиге караганда айырмалуу экендигин билгизет да, бир заттагы белги экинчи бир затта көп же аздыгы, күчтүү же начар экендиги боюнча салыштырылат: -ыраак мүчөсү аркылуу жасалат. Омордун бою *бийигирээк*. Бул китеп *көлөмдүү*. Китеп *дептерге салыштырганда чоң*.

Басаңдатма даража

Басаңдатма даража заттын сын-сыпатын нормалдуу жай даражага жете бербегендигин туюндурат. Ал төмөнкү

мүчөлөрдүн жардамы менен заттын өңү-түсүн билдирүүчү жай даражадагы сын атоочтон жасалат: *-ыш, -гыл, -гылт, -гылтым, -гыч, -ылжым, -ылтыр, -омук, -ча, -чыл* (*агыш, киргил, саргылт, кызгымтыл, саргыч, көгүлжүн, көгүлтүр, бозомук ж.б.*).

Күчөтмө даража

Күчөтмө даража заттын белгиси, сын-сыпаты жогорку деңгээлде өтө жогорку же төмөнкү даражада экендигин көрсөтөт: *эң, өтө, абдан, чылк, эбегейсиз, чымкый, аябай, ашкан, опсуз, кыпкызыл, таптаттуу, кыпкыска, ипичке ж.б.*

СЫН АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Сын атоочтор, негизинен, эки түрдүү жол менен жасалат. Алар морфологиялык жол жана синтаксистик жол.

МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ

Сөз жасоочу мүчөлөрдү жалгоо аркылуу жасалган сын атоочтор морфологиялык жол менен жасалган сын атоочтор болот.

Зат атоочтон жасалган сын атоочтор

Зат атоочтон сын атоочтор негизинен төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат: *-луу* (*күчтүү жигит, тартитүү бала, акылдуу адам, билимдүү киши, токойлуу эсер, таштуу эсер, сүттүү үй*), *-сыз* (*бактысыз, суусуз, сансыз, эсепсиз*), *-дай* (*тоодой, балдай, пахтадай, кагаздай, суудай*), *-гы* (*жайкы түн, жазгы жамгыр, четки үй, айылдагы турмуш, шаардагы иш*), *-чыл* (*уйкучул бала, эмгекчил адам, терчил киши, тууганчыл адам*), *-лык* (*айлык план, жылдык киреше, күздүк буудай, кыштык отун*).

Этиштен жасалган сын атоочтор

Этиштен сын атоочту жасоочу куранды мүчөлөргө төмөнкүлөр кирет: **-ГЫЧ** (*сезгич киши, билгич адам, жазгыч акын, күрөгүч машина, көтөргүч кран, көрсөткүч курал*), **-ЫҢКЫ** (*кебетеси жүдөңкү, өңү азыңкы, көңүлү басыңкы, көңүлү көтөрүңкү*), **-ЫК** (*тунук суу, сынык чыны, өлүк жандар, ачык эшик*), **-ЧААК** (*уялчаак, таарынчаак, урушчаак, мактанчаак, кызганчаак, эринчээк*), **-КАЛАК=КАЛАҢ** (*шашкалак=шакалаң*), **-ГЫС** (*уну тулгуз күндөр, түгөнгүс күлазык, таанылгыс өзгөрүш, кайра кайткыс жол*), **-ГЫН** (*келгин куш, качкын киши, өткүн жаан, азгын адам*), **-АРМАН** (*билерман адам, аларман адам, көрөрман киши, чабарман адам*), **-АНАК** (*кабанак ит, сүзөнөк уй, тебенек ат, качанак жылкы*), **-МА** (*оолуктурма иш, дүүлүктөрмө дары, ээликтирме оору, ууктурма*), **-ЫНДЫ** (*асыранды бала, туунду этиш, кесинди чүпүрөк, куранды төшөк*), **-ЫШ** (*окишош буюм, тааныш киши*), **-ГАК** (*соргок киши, тайгак жол*).

Сын атоочтон жасалган сын атоочтор

Сын атоочтон сын атоочту жасоочу мүчөлөр төмөнкүлөр:

- 1) **-ГЫЛТ:** *саргылт, кызгылт;*
- 2) **-ГЫЛ:** *саргыл, кызгыл, киргил;*
- 3) **-ГЫЛТЫМ:** *кызгылтым;*
- 4) **-ЫЛЖЫМ:** *агылжым, каралжым, көгүлжүм;*
- 5) **-ЫЛТЫР:** *көгүлтүр;*
- 6) **-ЫШ:** *агыш; көгүш;*
- 7) **-ГЫЧ:** *саргыч;*
- 8) **-ОМУК:** *бозомук;*
- 9) **-ЧЫЛ:** *Акчыл жүзү нурданып турат.*
- 10) **-ЧА:** *Акча бети нурданып, жибек чачы жылтылдап тизеден өттү (К.Ж.).*

СИНТАКСИСТИК ЖОЛ

Эки же андан көп сөздүн туруктуу айкашынан түзүлгөн сын атоочтор синтаксистик жол менен жасалган болот да, мындай түзүлүштөгү сын атоочтор татаал сын атоочтор деп да аталат. Татаал сын атоочтор кош сөз жана кошмок сөз түрүндө кездешет: *эстүү-баштуу, жылуу-жумшак, улуу-кичүү, кызыл-тазыл, майда-чүйдө, жаман-жуман, чоң-чоң, бийик-бийик, кара күрөң, кара тору, көк ала, кара кашка, кырдач мурун, ак көңүл ж.б.*

САН АТООЧ

Сан атоочтор абстрактуу сандык түшүнүктөрдү атап көрсөтөт, заттын конкреттүү санын, иретин билдирет, *канча? нече? канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө?* деген суроолорго жооп берет.

Семантикалык жактан сан атоочтор абстрактуу сандык түшүнүктөрдүн атын, заттын санын же иретин билдирет: *эки, төрт, алты, отуз, жүз; Жыйырмага алтыны кошсо – жыйырма алты. Отуздун жартысы – он беш.*

Морфологиялык жактан сан атоочтун өзүнө гана мүнөздүү болгон сөз жасоочу мүчөлөрү бар. Алар: иреттик санды жасоочу –ынчы, -инчи мүчөсү, жамдама санды жасоочу –оо, -өө мүчөсү: *алтынчы, бешинчи, онунчу, үчүнчү; алтоо, бешөө, үчөө.*

Синтаксистик жактан сан атоочтор көбүнчө аныктоочтук, баяндоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарышат.

Сан атоочтор түзүлүшүнө карай 1) жөнөкөй сан атооч, 2) татаал сан атооч деп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй сан атоочтор

Жөнөкөй сан атоочтор бир сөздөн турат: *бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он, жыйырма, отуз, алтымыш, жетимиш, жүз, миң.*

Татаал сан атоочтор

Татаал сан атоочтор эки же андан көп сөздөн турат. Алар тилибиздеги негизги жыйырма бир сандын (*бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он, жыйырма, отуз, кырк, элүү, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон, жүз, миң, миллиард*) өз ара айкашып айтылышы менен түзүлөт. Татаал сан атоочтор эки түрдүү түзүлүштө колдонулат: 1) **кош сөз түрүндө**, 2) **кошмок сөз түрүндө**.

Кош сөз түрүндөгү сан атоочторго төмөнкүлөр кирет: *бир-эки, эки-үч, беш-алты, он-жыйырма, отуз-кырк.*

Кошмок сөз түрүндөгү сан атоочторго төмөндөгүлөрдү кошууга болот: *он бир, он беш, жыйырма жети, отуз алты, сексен беш, токсон тогуз ж.б.*

Кыргыз тилиндеги сан атоочтор маанилик жана грамматикалык жаратылышындагы өзгөчөлүктөрүнө карай алты топко бөлүнөт: *эсептик сан, иреттик сан, чамалама сан, жамдама сан, бөлчөк сан, топ сан.*

Эсептик сан

Эсептик сан атоочтор абстрактуу сандык түшүнүктөрдүн атын, же кандайдыр бир заттын (кээде кыймыл-аракеттин) санын билдирет: *беш, жыйырма, жүз, миң...Алтымыш отузга бөлүнөт. Онго экини кош.*

Иреттик сан

Иреттик сан атоочтор заттардын сан жагынан болгон катарын, иретин көрсөтөт: *бешинчи үй, алтынчы класс, жетинчи кабат.*

Жамдама сан

Жамдама сан атоочтор бир топко бириктирилген бир нече затты сан жагынан жалпылап көрсөтөт: *төртөө, алтоо, жетөө.*

Чамалама сан

Чамалама сан атоочтор заттын санын так эмес, чамалап, болжолдоп көрсөтөт: Клубга *отуздай* киши чогулду. Аңызда *жыйырмача* уй жайылып жүрөт.

Бөлчөк сан

Бөлчөк сан атоочтор бүтүн нерсенин жалпысынан канча бөлүккө бөлүнгөнүн жана ал бөлүктөрдүн канчасы жөнүндө сөз болуп жаткандыгын билгизет: Мугалимдердин *төрттөн* үчү, койдун *экиден бири*, жыйырманын *бештен экиси*.

Топ сан

Топ сан заттын топтоштурулуп тең бөлүнгөн санын билдирип, *канчадан? нечеден?* деген суроолорго жооп берет: *Бештен* карандаш, *ондон* дептер алдык. Ар бир класста *отуздан* бала окуйт.

АТ АТООЧ

Ат атооч деп атооч сөздөрдүн ордуна колдонулуп, затты же анын белгилерин тике атабай, аларды шилтөө аркылуу көрсөткөн сөздөр аталат: *мен, сен, ал, биз, силер, сиздер, алар, ким, эмне, ар ким, эч ким, алда ким, кимдир бирөө* ж.б.

Ат атоочту башка атооч сөздөрдөн айырмалап турган башкы белги – анын маанисинин жалпылыгы же абстрактуулугу.

Ат атоочтор жеке өзүнө таандык болгон грамматикалык өзгөчөлүккө ээ эмес. Алар маани жактан төмөнкү алты топко бөлүнөт: 1) *жактама ат атоочтор*; 2) *шилтеме ат атоочтор*; 3) *сурама ат атоочтор*; 4) *аныктама ат атоочтор*; 5) *тангыч ат атоочтор*; 6) *белгисиз ат атоочтор*.

Жактама ат атооч

Кыргыз тилинде ат атоочтун бул тобуна төмөнкү сөздөр кирет:

Жак	Жекелик сан	Көптүк сан
1-жак	мен	биз
2-жак	сен	силер
сылык түрү	сиз	сиздер
3-жак	ал	алар

Шилтеме ат атооч

Бир өңчөй заттардын ичинен бирөөнү шилтөө аркылуу бөлүп көрсөткөн ат атоочтор *шилтеме ат атоочтор* деп аталат.

Кыргыз тилиндеги шилтеме ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *бу- бул, ушу – ушул, ошо – ошол, тиги – тигил, тетиги – тетигил, тээтиги – тээтигил.*

Сурама ат атооч

Затты же анын белгилерин берилген суроонун жообу аркылуу шилтеп көрсөтүүчү ат атоочтор *сурама ат атоочтор* деп аталат.

Кыргыз тилиндеги сурама ат атоочторго төмөнкүлөр кирет: *ким, эмне=не, кандай, кайсы=кай, канча, нече, кайдан качан, кайда ж.б.*

Аныктама ат атооч

Бир өңчөй заттарды бир топко бириктирип, жалпылап, же ал топтон ажыратып, бөлүп, айрым-айрым кылып көрсөткөн ат атоочтор *аныктама ат атоочтор* деп аталат.

Аныктама ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *бүт, бүткүл, бүтүн, бардык. баары, ар ким, ар нерсе, ар бир, ар кайсы, ар кандай, өз.*

Аныктама ат атоочтор маанисине карай үчкө бөлүнөт:

1. **Жамдама ат атоочтор** (*бүт, бүтүн, бүткүл, бардык, баары*);
2. **Жиктеме ат атоочтор** (*ар ким, ар нерсе, ар бир, ар кайсы, ар кандай*);
3. **Өздүк ат атоочтор** (*өз, өзүм, өзүң, өзү ж.б.*).

Белгисиз ат атооч

Заттын, кубулуштун, окуянын же алардын сансапаттык, орун-мезгилдик белгилеринин белгисиз экендигин көрсөтүүчү ат атоочтор *белгисиз ат атоочтор* деп аталат.

Белгисиз ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *алда ким, алда эмне, алда не, алда кандай, алда качан, алда нече, алда кайда, алда кайдан, кимдир бирөө, кандайдыр бир, кай бир, кээ бир, кайсы бир, кандайдыр бир, качандыр бир, эмнегедир, негедир, бир нерсе, бир неме, бирдеме, бирдемке, бир канча, бир нече, бирөө ж.б.*

Тангыч ат атооч

Заттын же анын сын-сыпаттык, орун-мезгилдик, багыттык белгилеринин жок экендигин, таанылгандыгын көрсөтүүчү ат атоочтор *тангыч ат атоочтор* деп аталат.

Тангыч ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *эч ким, эч нерсе, эч кандай, эч качан, эч кайда, эч кайдан, эч бир ж.б.*

ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жактан дээрлик өзгөрбөгөн, көбүнчө этиштер менен айкашып, сүйлөмдө бышыктоочтук милдетти аткарган башка сөз түркүмдөрү менен салыштырмалуу мүнөзгө ээ болгон сөздөр *тактоочтор* деп аталат. Мисалы: *эң тез, өтө бат, айда, күндө мурдатан, башатан, байыртан ж.б.*

Тактоочтор морфологиялык түзүлүшү жагынан бир өңчөй эмес. Ошондуктан алар *тубаса тактоочтор* жана *туунду тактоочтор* болуп эки топко бөлүнөт.

Тубаса тактоочтор

Тилдин азыркы абалында өз алдынча морфемаларга бөлүнбөгөн тактоочтор *тубаса тактоочтор* деп аталат. Мындай типтеги тактоочторго төмөнкүлөр кирет: *ылдам, жай, бат, тез, азыр, жогору, илгери, кийин, ары, бери, эрте, дал, дароо, качаң, эми, дайыма ж.б.*

Туунду тактоочтор

Мүчөлөрдүн жалганышы же сөздөрдүн өз ара айкалышы аркылуу жасалган тактоочтор *туунду тактоочтор* деп аталат. Мындай типтеги тактоочторго төмөнкүлөр кирет: *адамча, балача, өзүңөрчө, ылдамдай, жазды жаздай, килолоп, бетме-бет* ж.б.

Морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор

Уңгу сөздөргө мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалган тактоочтор морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор деп аталат.

Тактоочтор төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат: *-ча* (*балача, анча-мынча, көзүмчө* ж.б.), *-лап* (*күндөп, түндөп, апталап, айлап, жылдап* ж.б.), *-чылап* (*Сабыр келген сайын ушул чоң сандыкка нак азыркы Динарчылап чалкалай отуруп, китеп барактап калчу.*), *-лай* (*күздөй, жаздай, күздү-күздөй, кышты-кыштай, жазды-жаздай, жайды-жайлай*), *-лата* (*улулата, кичүүлөтө*), *-чалык* (*ушунчалык, анчалык, ошончолук, Дүйшөнчөлүк, Маратчалык* ж.б.), *-сын* (*эртеңкисин, кышкысын, түнкүсүн, жазгысын* ж.б.).

Синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор

Эки же андан ашык сөздөрдүн айкашып, бир бүтүнгө айланышы аркылуу пайда болгон тактоочтор синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор деп аталат: *кайра-кайра, ачык-айрым, бир жолу, бир күнү, бир кезде, бир маалда, бир паста, ар кайда, ар качан, ар убак, эч качан, өйдө-төмөн, күнү-түнү, оң-тетири, эртели-кеч, жайы-кышы, оңду-солду* ж.б.

ТАКТООЧТОРДУН МААНИЛИК ЖАКТАН БӨЛҮНҮШҮ

Тактоочтор лексика-гаромматикалык мааниси боюнча жалпысынан эки чоң топко бөлүнөт: 1. *Бышыктагыч тактооч*; 2. *Аныктагыч тактооч*.

БЫШЫКТАГЫЧ ТАКТООЧ

Бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин боло турган мезгилин, өтө турган ордун, болуш себебин же максатын көрсөтүп, өз ара бир нече топко бөлүнөт.

Мезгил бышыктагыч тактооч

Мезгил бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин, кандайдыр бир белгинин боло турган мезгилин көрсөтүп, *качан? качантан бери? кайсы кезде? качанга чейин?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Бул топко кирүүчү сөздөр сан жагынан көп, колдонулуш сферасы жагынан кеңири: *азыр, анан, ар дайым, ар убак, ар качан, бүгүн, эртең, эрте, башта, анда-санда, күндөн-күнгө, анда-мында, жана, кечке, кез-кезде, күндүз, анда, эми, эртели-кеч, ошондо, таң заардан, эзелтен, жайды-жайлай, кышты-кыштай, алда жаздай* ж.б.

Орун бышыктагыч тактооч

Орун бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин боло турган ордун, багытын көрсөтөт да, *кайда? кайсы жакта? кайсы жакка?* сыяктуу суроолорго жооп берет. Бул топко төмөнкү сөздөр кирет: *ары, алга, артка, алды-артында, алда кайда, алда кайдан, алды-артынан, алды-артына, бери, ары-бери, илгери, жогору, төмөн, анда-мында, мында* ж.б.

АНЫКТАГЫЧ ТАКТООЧ

Аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, сан-өлчөмүн билдирип, өз ара экиге бөлүнөт: 1.

Сын-сыпат аныктагыч тактооч; 2. Сан-өлчөм аныктагыч тактооч.

Сын-сыпат аныктагыч тактооч

Сын-сыпат аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин ар түрдүү сапатын, темп жагынан өзгөчөлүгүн, кандай ык менен ишке ашырыларын, белгисин, кантип ишке ашырылганын көрсөтүп, кандай? кантип? кандайча? кимче? эмнече? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Бул топко төмөнкү сөздөр кирет: акырын, аста, адамча, айбанча, тымызын, тез, дароо, бат, ылдам, жай, бирге, бетме-бет, оозмо-ооз, каадасынча, адатынча, мурункусунча, өзүнчө, көзүнчө, кайра, кайта, араң-араң, зорго, бекер, жайбаракат, ачыктан-ачык, ээн-эркин ж.б.

Сан-өлчөм аныктагыч тактооч

Сан-өлчөм аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин сан-өлчөм жактан өзгөчөлүгүн билдирип, канча? нече? канчалык? канчалап? нечелен? деген сыяктуу суроолорго жооп берет: барынча, аз-маз, саал, ушунчалык, ошончолук, аз-аздан, саал-паал, бир-бирден, көп-көптөн ж.б.

ЭТИШ

Этиш сөздөр дайыма объективдүү чындыкка болгон ар түрдүү аракет, кыймыл, ал-абал жөнүндөгү түшүнүктү, кандайдыр бир көрүнүш-кубулуштун жүрүшүн (процессти) билдирет: каз, кый, көтөр, иште, чурка, бас, отур, тур, жат, өсүү, өнүү ж.б.

Этишке мүнөздүү жана аны башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып туруучу төмөнкүдөй грамматикалык категориялар бар: мамиле категориясы, ыңгай категориясы, чак категориясы жана жак категориясы.

МАМИЛЕ КАТЕГОРИЯСЫ

Мамиле, категориясы этиштип кыймыл-аракетке карата сүйлөөчүнүн объектилик-субъектилик карым-катышта экендигин билдирүүчү форма жасоочу грамматикалык категория.

Кыргыз тилинде мамиле категориясынын беш түрү бар: *негизги, өздүк, кош, аркылуу, туюк мамилелер.*

Негизги мамиле

Туунду жана тубаса уңгу этиштер мамиле формаларынын жасалышы үчүн негиз болуп кызмат кылышат. Ошондуктан алар *негизги мамиле* болуп саналат.

Негизги мамиле кээде туюк мамиленин маанисинде да колдонулат: Аталган өзгөчөлүк *-ган* формалуу аныктоочтук айкаштан кезигет: *жеген эт, окуган китеп, окуган киши, окуган мектеп, окуган убак.*

Эгерде *-ган* формасынын логикалык субъектиси белгилүү болсо, аныктоочтук айкашуу анда негизги мамиле маанисинде колдонулат: *Жолдошу айткан сөз жерде калбайт. Айша актаган үйгө киресиң. Алым айткан убакта турасың.*

Кош мамиле

Кош мамиле субъектилердин өз ара же биргелешип иштешкен кыймыл-аракетин билдирет. Кош мамиле аркылуу берилүүчү карым-катыш субъектилеринин сандык мамилесине негизделип, кыймыл-аракеттин бир канча субъект тарабынан иштелгендигин көрсөтөт.

Кош мамиле этиш сөздөргө *-ыш* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат: *Жүздөй жигит дүр этип аттанышып, карагайы көрктүү шаардай көрүнүп, балык жон тартып жаткан тоону бет ала бастырышты* (К.Маликов). *Эмне кыларын билишпей Анархан менен Дарыяхан бир нече секунд бирин-бири карашты. Күмүш менен Зуннахун кол кармашып көрүштү* (К.Жантөшев).

Өздүк мамиле

Өздүк мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу субъектиге багытталганын, же анын айланасында топтолгонун көрсөтөт. Өздүк мамиленин морфологиялык формасы *-ын* (кирин, малын, муун, жасан, жуун, кактан, тоюн, ачын, кактан, бошон, сактан, мактан ж.б.) мүчөсү. Мисалы: *Анда бир топ катын-кыздар жуунуп жатат («Миң бир түн»)*. *Саймалуу жашыл баркыт текчеден күзгүсүн алып, өңүн карап, жаактарын сылап, кайра текчеге салып баратып, дагы каранды (А.Токомбаев)*. *Балдардан талашканым уят го дегенсин, чапанын жамынып отуруп алды (К.Жантөшев)*.

Туюк мамиле

Туюк мамиле формасындагы этиштер сырттан болгон кыймыл-аракеттин грамматикалык субъектиге багытталганын билдирет. Мындай учурда субъект ошол кыймыл-аракетти башынан өткөрүп, ага дуушарлантат. Ошондуктан туюк мамиле формасындагы этиштер пассивдүү этиштер деп аталат. Туюк мамиле *-ыл, -ын* (жазыл, кошул, тосул, алын, билин, малын, байлан, тилин, шайлан ж.б.) мүчөлөрү аркылуу жасалат. Мисалы: *Өргөө менен кыздын себи жети төөгө жүктөлүп, калың килемдер менен жабылды (А.Токомбаев)*. *Чуркап баратып, Керимбек жипке чалынды. Жагалмай салмоордун ташындай жеңил гана асманга көтөрүлүп, кылчак-кылчак карап, көздөн кайым болду (А.Токомбаев)*.

Аркылуу мамиле

Аркылуу мамиле кыймыл-аракеттин башка бирөө тарабынан иштелгенин билдирет. Аркылуу мамилени төмөнкүдөй мүчөлөр жасайт: *-дыр, -кар, -каз, -ар, -ыр, -ыз, -сөт, -т, -ыт* (келтир, өлтүр, калтыр, сойдур, жаздыр, жактыр, жеткир, өткүр, жеткиз, жаткыз, көргөз, эмиз, чыгар, кайтар, кетир, качыр, учур, угуз, агыз, көрсөт, санат, канат, күчөт, суут, бошот, байыт, үркүт, коркут ж.б.)

ЫҢГАЙ КАТЕГОРИЯСЫ

Кыймыл-аракеттин иш жүзүнө өтөлүшү, чындыкка ашырылышы же ашырылбасы сүйлөөчүнүн чындыкка карата жасалган мамилесине, түшүнүгүнө байланыштуу болот. Ошондуктан, андагы кыймыл-аракет чыныгы чындыкты туура чагылдыра албайт. Кыймыл-аракеттин мына ушундай түрүн грамматикада этиштин *ыңгай категориясы* уюштурат.

Бул категория аркылуу берилген аракет-кыймыл сүйлөөчүнүн чындыкка карата болгон мамилесине жараша ар түркүн болот. Мисалы, анын буйругун, ниетин, каалоосун, сунушун, шартын ж.б. ар түрдүү мамилесин билдирет. Ыңгайдын бул өңдүү мамилелерин ар түрдүү морфологиялык формалар уюштурат: *-ды, -ган, -айын, -гын, -гыла, -сын, -гай, -мак* ж.б.

Кыргыз тилиндеги ыңгай категориясы төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. баяндагыч ыңгай;
2. буйрук ыңгай;
3. шарттуу ыңгай;
4. каалоо ыңгай;
5. ниет ыңгай.

Баяндагыч ыңгай

Баяндагыч ыңгай кыймыл-аракеттин жүзөгө ашырылышын белгилүү бир учурга тушташ кылып көрсөтүү менен мүнөздөлөт. Баяндагыч ыңгай этиштин башка ыңгайларынан мааниси боюнча ушул белгиси менен айырмаланат. Бул ыңгай кыймыл-аракеттин болуп өткөнүн, азыркы учурда болуп жатканын же келечекте болорун баяндайт да, этиштин категориясын уюштурат: *Майпаңдаган каздар жаңы чыккан назик чөптөрдү терип, кээде кербендин төөлөрүндөй ээрчишип, арыктан арыкка барып, оттоп жүрүшөт. Өрдөктөр жалпак жаргак тамандары менен майда сууларды эскилеп, узун моюндары менен көздөрүн ирмебестен, суунун түбүнө чүмкүшөт* (А.Токомбаев).

Баяндагыч ыңгайды -ды, -ган, -ыптыр, -чы ж.б. мүчөлөр уюштурат.

Буйрук ыңгай

Этиштин бул ыңгайы сүйлөөчүнүн тыңдоочуга же тыңдоочу аркылуу үчүнчү жакка карата буйруу иретинде жасаган мамилесин баяндайт. Буйрук ыңгайды этиштин негизги формасы уюштурат, морфологиялык жагынан ал сөз тубаса же туунду этиштерден болушу мүмкүн: оку – тубаса этиш, буйрук ыңгайдын экинчи жагы; *иштесин* – туунду этиш, буйрук ыңгайдын үчүнчү жагы.

Буйрук ыңгайды төмөндөгү мүчөлөр уюштурат: *-гын* (баргын, келгин, бөлгүн, каткын, кеткин, бүткүн), *-гыла* (баргыла, келгиле, отогула, бүтөгүлө), *-ыңыз* (барыңыз, келиңиз, отуруңуз, өтүңүз), *-ыңыздар* (барыңыздар), *-сын* (барсын, келсин, отосун, өтсүн, барышсын, келишсин).

Буйрук ыңгайды уюштуруучу мүчөлөрдүн жакталыш схемасы:

жекелик сан	көптүк сан
а) этиштик негиз аркылуу	а) –гыла, -гиле, -гула, -гүлө, -кыла, -киле, -кула, -күлө
II жак: б) –гын, -гин, -гун, -гүн	б) –гын мүчөлүү буйрук этиштер көптүк санда айтылбайт
в) –ыңыз, -иңиз, -уңуз, -үңүз	в) –ыңыздар, -иңиздер, -уңуздар, -үңүздөр
III жак: -сын, -син, -сун, -сүн	-ңыздар, -низдер, -ңуздар, -ңүздөр
	-ышсын, -ишсин, -ушсун, -үшсүн, -шсын, -шсин, -шсун, -шсүн.

Шарттуу ыңгай

Аракет-кыймылдын иш жүзүнө ашырылышы үчүн шарт болуп түшкөн этиштер *шарттуу ыңгай* деп аталат.

Шарттуу ыңгай этишке **-са** мүчөсү айкашып түзүлөт, мүчөнүн башкы үнсүзү өзгөрбөйт, үндүү тыбыштары гана өзгөрүү менен **-са, -се, -сө, -со** формасында айталат: *Эгер макул болсоң, айтам. Мени бирөө шылдыңдаса, кордойм десе, олжолойм десе*, ал өзү жаман болот (Т.Сыдыкбеков). *Силер өссөңөр, бакыт силердин колунарда болот* (К.Каимов). *Бирөөгө бара турган болсоңор, айлыңарды кызыл кереге кылып чабам* (А.Токомбаев).

Шарттуу ыңгайды уюштуруучу мүчөлөрдүн жакталыш схемасы:

жекелик сан	көптүк сан
I жак: -са+м окусам, бүтсөм	I жак: -са+к бааласак
II жак: одоно түрү: -са+ң - окусаң	II жак: -са+ң-ар - бааласанар -са+ңыз-дар - бааласаңыздар
сылык түрү: -са+ңыз - окусаңыз	III жак: -ыш+са - баалашса, бүтүшсө
III жак: -са - окуса, бүтсө	

Каалоо ыңгай

Демейде сүйлөөчүнүн башкаларга болгон каалоосу (*оң же терс мааниде*) ар түркүн, ар башка боло тургандыктан, бул ыңгайды уюштуруучу мүчөлөр да ар түрдүү.

Каалоонун ушундай ар түрдүү маанилерин каалоо ыңгайдын төмөнкү формалары уюштурат: **-айын-йын жана -айлы(к)** (*барайын, кетейин, ороюн, бүтөйүн, саптайын, иштейин, корголоюн, жөнөйүн; баралы, санайлы, кетели, оролу, бүтөлү ж.б.*).

Ниет ыңгай

Аракет-кыймылдын жүзөгө ашырылышына карата сүйлөөчүнүн ниетин билдирет. Сүйлөөчүнүн ой жооруткан баамын, болжолун ж.б. мамилелерин

белгилөөчү этиштин түрүн ниет ыңгай дейбиз. Ниет ыңгайды уюштуруучу негизги мүчө –мак, -макчы. Бул мүчө жак мүчөлөр менен айкашып келип (жаз-мак-мын=мак-чы-мын) ниет ыңгайдын толук формасын түзөт.

Ниет ыңгайды уюштуруучу мүчөлөрдүн жакталыш схемасы:

жекелик түрү	
оң формасы	терс формасы
I жак: мен жаз-мак=мак-чы-мын	жаз-мак=мак-чы эмес-мин
II жак: сен-жаз-мак=мак-чы-сын	жаз-мак=мак-чы эмес-сиң
сиз жаз-мак=мак-чы-сыз	жаз-мак=мак-чы эмес-сиз
III жак: ал жаз-мак=мак-чы	жаз-мак=мак-чы эмес

Көптүк түрү	
оң формасы	терс формасы
I жак: биз жаз-мак-чы=мак-пыз	жазмакчы=мак эмеспиз
II жак: силер жазмакчы=максыңар	жазмак эмес-сиң-ер
II жак: сиздер жазмакчы=максыздар	Жазмак эмес-сиз-дер
III жак: алар жазышмакчы=ышмак	жазмак эмес

ЧАК КАТЕГОРИЯСЫ

Чак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурга карата болгон мезгилдин катышын билдирет. Тактап айтканда, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгүн, же болбосо кийин болорун көрсөтөт.

Кыргыз тилинде чак категориясынын үч түрү бар. Алар төмөнкүлөр: учур чак, келер чак, өткөн чак.

УЧУР ЧАК

Этиштин учур чагы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткандыгын билдирет: Үстү оюлган жапыз мешке асылган казанда койдун майы чыркырап *эрип жатат* (Ш.Бейшеналиев). Эми өзү ичтен кыңкылдап, өкүнүчтүү *ырдан олтурат* (Т.Сыдыкбеков).

Учур чак түзүлүшүнө карай *жөнөкөй учур чак*, *татаал учур чак* болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй учур чак

Жөнөкөй учур чак бир сөздөн турган этиштик негизги белгилүү бир мүчөлөрдүн уланып айтылышы аркылуу уюшулат.

Жөнөкөй учур чак этиш сөзгө чакчыл *а/й* мүчөсүнүн, андан кийин жак уландынын жалганышы аркылуу уюшулат: *Айганыштын үйүндө сыңар бут эркек жок, өңчөй катын-калач отурабыз* (Т.Сыдыкбеков) (*отур+а+быз*). *Келиндер да, жигиттерден калыштай, курч күрөктөрүн кыртыштуу чымга батыра-батыра сайышат* (Т.Сыдыкбеков) (*сайыш-а-т*).

Татаал учур чак

Учур чактын бул түрү эки компоненттен туруп, негизги этишке жардамчы этиштин айкашып айтылышы аркылуу уюшулгандыктан *татаал учур чак* деген термин менен аталат. Мисалы: - *Алым, үйгө барчы, энем чакырып жатат* (К.Жантөшев). *Күмүш чубалжыган көчтүн эң алдында келе жатат* (К.Жантөшев). *Балдарга кошулуп, ак төш күчүк элирип чуркап жүрөт* (Т.Касымбеков).

КЕЛЕР ЧАК

Келер чак кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болорун билдирет.

Келечекте болуучу кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашырылышы бирде ачык болсо, бирде арсар, күмөндүү болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу этиштин келер чагы

да *айкын келер чак* жана *арсар келер чак* болуп экиге бөлүнөт.

Айкын келер чак

Айкын келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болорун анык, ачык экендигин билдирет.

Айкын келер чак да этиштик уңгуга чакчыл *-а/-й* формаларынын, андан кийин тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулат: Эки күндөн кийин *төркүлөтөмүн* (*төркүлөт+ө+мүн*) (А.Убукеев). Анан бак аралап, клубга *барабыз* (*бар+а+быз*) (Т.Сыдыкбеков).

Арсар келер чак

Арсар келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болор же болбосу арсар, күмөндүү экендигин билдирет.

Арсар келер чак этишке атоочтуктун *-ар* мүчөсүнүн, андан кийин тиешелүү жак мүчөнүн уланышы менен уюшулат: үйүңүзгө *чакырарсыз* кызды, же өзүңүз *барарсыз...* (Т.Сыдыкбеков) (*чакыр+ар+сыз; бар+ар+сыз*).

ӨТКӨН ЧАК

Этиштин *өткөн чагы* кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан мурда болуп өткөндүгүн билдирет да, төмөнкү мүчөлөр аркылуу уюшулат: *-ды, -ган, -ыптыр, -чу*.

Мисалы: Атасы Айткулу үркүндө окко *учкан*, энеси Батма жакында Кытай жеринде *өлдү* (К.Баялинов). Башканын коюн жайгам, байдын колун *карагам* (Т.Үмөталиев).

Өткөн чакты уюштуруучу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалып, сүйлөм түзгөн этиштер маани жактан *айкын өткөн чак, жалпы өткөн чак, капыскы өткөн чак, адат өткөн чак* болуп төрткө бөлүнөт.

Айкын өткөн чак

Айкын өткөн чак кыймыл-аракеттин сүйлөө учуруна жакын мезгилде болуп өткөндүгүн, болгон окуяны сүйлөөчү үчүн айкын-ачык, шексиз экендигин билдирет.

Айкын өткөн чак *-ды* мүчөсү менен уюшулат да, бул мүчө унгу этишке да, туунду жана татаал этишке да бирдей жалгана берет: Атам ары жагындагы коондордон алып келип, *кесе баштады* (К.Жантөшев). Айткулу төшөгүнөн *шашып турду* (К.Баялинов). Самсаалап көктө асылган ак булуттар таарынып ажырашкан балдардай болуп *бөлүнө, үзүлө баштады* (К.Баялинов).

Жалпы өткөн чак

Өткөн чактын бул түрү атоочтуку уюштуруучу *-ган* мүчөсү жалганган этиш сөздөр аркылуу жасалат. Мисалы: Бул келиндин табышмактап айтпай койгон атын жана сырын билүүнү мурунтадан ойлосом да, сөздүн *кыйышына келбеген* (К.Жантөшев). Мен да сени ошондой *сүйгөмүн* (К.Баялинов). Өмүрүбүздүн көбү турмуштун тепкисинде, кедейчиликте *өткөн* (К.Жантөшев).

Капыскы өткөн чак

Чакчылдарды уюштуруучу *-ын* мүчөсү болжолдогуч *-дыр* мүчөсү менен айкашып, өткөн чактын капыскы формасын уюштурат. Бул мүчө уланган этиш сөз сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарганда, окуянын өткөндө болгондугу сүйлөөчүнүн эсинен чыгып кетип, сөз болуп жаткан мезгилде гана капысынан эсине түшө калгандыгын (эгерде окуя сүйлөөчү I жактын өз башынан өткөн болсо) же болбосо кыймыл-аракеттин, окуянын II III жактарга тиешелүү болуп, сүйлөп жаткан I жак үчүн капысынан гана белгилүү болгондугун билдирет: Илгери биздин элдин Көк-Чунак деген айгыры карышкырдын көкжалын *чайнаптыр*. Чаар айгыр жолборс менен *альшыптыр*. Күлүктүн чылбырын ким чечер экен, - *дептир* (Т.Сыдыкбеков). Асанкул аттан *жыгылыптыр* дейт (Т.Сыдыкбеков).

Адат өткөн чак

Адат (демейки) өткөн чак этиштик негиздерге —чу мүчөсү жалганып, анын сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарышынын натыйжасында уюшулат, —чу мүчөсү жалганып турган этиш сөздөр бир кезде болгон окуянын, кыймыл-аракеттин узак убакытка чейин созулгандыгын, анын өнөкөт болуп кеткендигин көрсөтөт.

Мисалы: Айланасы мал баспаган, адам жашап турбагандай ар дайым *болбоз турчу* (Т.Сыдыкбеков). Түнкүсүн ал жактан араң бүлбүлдөгөн жарык шооласы *көрүнчү* (Т.Сыдыкбеков). Төбөсүндө сороюп көрүнгөн жалгыз морудан эртели-кеч түтүн *булачу* (Т.Сыдыкбеков).

ЭТИШТИН ЖАК КАТЕГОРИЯСЫ

Этиштин *жак категориясы* баяндооч билдирген кыймыл-аракеттин заттын, белгинин ээге субъектиге карата жак, сан боюнча болгон катышын билдирет. Жак мүчөлөр сырткы түрү жагынан экиге бөлүнөт: *толук жак мүчөлөр, толук эмес жак мүчөлөр*.

Толук жак мүчөлөр

Жекелик түрү

I жак: —*мын, -мин, -мүн (мен окугамын)*;

II жак жайынча форма: —*сын, -сиң, -суң, -сүң (сен окуган -сың)*;

II жак сылык форма: —*сыз, -сиз, -суз (сиз окугансыз)*;

III жак: мүчөсү жок (*ал жазган, ал жазды, ал жазыптыр, ал жазчу*);

Этиштин айкын келер чагы менен учур чагынан кийин III жактын мүчөсү —*т* болот (*ал келе-т, ал иштеп жатат*).

Көптүк түрү

I жак: —*быз, -биз, -буз, -бүз (биз окуганбыз)*;

II жак жайынча форма: —*сыңар, -сиңер, -суңар, -сүңөр (силер окуган-сыңар)*;

II жак сылык форма: *-сыздар, -сиздер, -суздар, -сүздөр (сиздер окуган-сыздар)*;

III жак: мүчөсү жок (*алар барышкан, алар барышыптыр, алар барышчу, алар окуу-чу*).

Этиштин айкын келер чагы менен учур чагынан кийин III жактын мүчөсү *-т* болот (*алар келишет, алар иштеп жүрүшөт*).

Толук эмес жак мүчөлөр

Жекелик түрү

I жак: *-м (мен жазды-м)*;

II жак жайынча форма: *-ң (сен жазды-ң)*;

II жак сылык форма: *-ңыз (сиз жазды-ңыз)*;

III жак: мүчөсү жок.

Көптүк түрү

I жак: *-к (биз жазды-к)*;

II жак жайынча форма: *-ңар, -ңер, -ңор, -ңөр (силер жазды-ңар)*;

II жак сылык форма: *-ңыздар, -ңыздер, -ңыздар, -ңыздөр (сиздер жазды-ңыздар)*;

III жак: мүчөсү жок.

АТООЧТУКТАР

Грамматикалык жагынан этиштик касиетке да, атоочтук (сын, зат атоочтук) касиетке да ээ болгон жана кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөткөн этиш сөздөр *атоочтуктар* деп аталат.

Алар *-ган, -ар, (-бас), -оочу/-уучу, -чу, -а/-е/-й+злек* формалары аркылуу уюшулат.

Атоочтуктар сүйлөмдө баш мүчөлүк (ээ, баяндоочтук) милдетти да, айкындоочтук (аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук) милдетти да аткарат.

Мисалы: *Көрүнгөн* тоонун ыраагы жок (Макал). Бир бутунан маасысын чечпеген калыбы менен Каныбекке карай бир топ даачанды ыргытып жиберди (К.Жантөшев). Булар байгеден озгон күлүктөй биринин артынан бири зымыроодо (Т.Сыдыкбеков).

Атоочтук белгилери

Сүйлөмдө көбүнчө сын атооч сыяктуу кайсы? кандай? деген суроолорго жооп болуп түшөт да, аныктоочтук милдетти аткарат: Кожолор Алым менен Гүлсарахандын алдына түрдүү тамактарын коюп, *келер-кетер* (кандай) сөздөргө киришишти (К.Жантөшев).

ЧАКЧЫЛДАР

Чакчылдар – негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билдирүүчү этиштин өзгөчө бир формасы, дайыма *кантип? кандай? канчага чейин? качантан бери? эмнеликтен? эмнеге?* деген суроолорго жооп берип, негизги кыймыл-аракеттин кандайча аткарылгандыгын, мезгилин, себебин, максатын билдирет:

Мисалы: Биз кыштакка жеткенде, күн *кылкылдап* батып бара жаткан. Мындагы *кылкылдап* деген чакчыл *кантип?* деген суроого жооп берип, күндүн кандайча батып бара жаткан абалын көрсөтүп турат.

Чакчылдарды төмөнкү мүчөлөр уюштурат: *-а/-й, -ып, -ганы (-галы), -ганча, -гыча, -майынча.*

Бул мүчөлөр морфологиялык тутумуна карай эки топко бөлүнөт:

- 1) Жөнөкөй чакчыл формалар: *-а/-й, -ып.* Булар бир бүтүн бөлүктөн турат. Мисалы: Сүйүмкан менен Алым *энтеңдеше* кирип келишти (К.Жантөшев). Түлкүбек отургандарга *айландыра* карады (К.Жантөшев).
- 2) Татаал чакчыл формалар: *-ганы (-галы), -ганча, -гыча, -майынча.* Булар эки же андан артык мүчөлөрдүн өз ара айкашынан түзүлгөн. Мисалы: Бузукулар бул жерден *айдалмайын*, иш оң акпайт (Т.Сыдыкбеков). Бала *ыйламайынча*, эмчек кайда (Макал).

КЫЙМЫЛ АТООЧТОР

Кыймыл атоочтор этиштин өзгөчө бир түрү *-оо/-өө, -уу/-үү, -ыш/-иш, -мак/-мек, -май/-мей, -гы/-ги* мүчөлөрү менен уюшулат. Аталган мүчөлөр уңгу жана туунду этиштерге

жалганат да, кыймыл-аракеттин же процесстин атын билдирет. Этиштин мындай функционалдык-грамматикалык түрү *кыймыл-атоочтор* деп аталат.

Мисалы: Жүз кылымдын жүзүн көргөн сары аска, сан ойлосом сага *жетмек* (жетүү) кайда? (кыймыл атоочтук) (Б.Сарногоев). Кедей ыйлап-сыктаса мейли, шылуундар *чардап алмак* (Т.Сыдыкбеков).

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Кандайдыр бир жандуу же жансыз заттардан чыккан үндү, дабышты туурап, алардын кыймыл-аракетин, ал-абалын, сырткы көрүнүшүн элестетип көрсөткөн сөздөр *тууранды сөздөр* деп аталат. Мисалы: Көк асаба *лап-лап* желбиреди. *Лап-лап* желбиреди... Эр киши үнүн жанагыдан да бийик чыгарып *зоңк-зоңк* айтты (Т.Сыдыкбеков). Мурат дүрмөттү мылтыгын кармай берди. *Тарс!* (Ө.Даникеев). Курутун болсо алып чык, *катыр-күтур* чайнайлы (Жарамазан). Карга муну билиптир, *карк-карк* этип күлүптүр (А.Рыскулов).

Тууранды сөздөр маани жактан *табыш тууранды* жана *элес тууранды сөздөр* болуп эки чоң топко бөлүнөт.

Табыш тууранды сөздөр

Жандуу жана жансыз заттардан чыккан, табияттын түрдүү кубулуштарынан пайда болгон ар түрдүү үндү, дабышты туурап көрсөткөн сөздөр *табыш тууранды сөздөр* деп аталат.

Бул топко кирген сөздөр адамдын сүйлөө же башка органдарынан (мисалы, күлүү, *ыйлоо*, *кыйкыруу*, *ышкыруу*, *жөтөлүү*, *какыруу*, *чуркоо*, *жыгылуу* ж.б. учурларга) жан-жаныбар, курт-кумурска, канаттуулардан чыккан үндү, дабышты, ошондой эле жаратылыш кубулуштары (*чагылгандын чарт этиши*, *күндүн күркүрөшү*, *суунун шарылдашы*, *бак-дарактардын шуулдашы* ж.б.) пайда кылган ар кандай нерселердин кыймыл-аракетинен, ал-абалынан, өзгөрүшүнөн келип чыккан дабыштарды туурап көрсөтөт: *бырс-бырс*, *карс-карс*, *кыт-кыт*, *чыйк*, *быш*, *күрс-*

күрс, каң, ыз, дың, чыйт, карк-карк, калдыр-кулдур, карч-курч, тарс, чарт-чурт, маа, мөө, ауу, тоңк-тоңк, ырр, арс-арс, ыш-ш, как-как, кук ж.б.

Элес тууранды сөздөр

Жандуу же жансыз заттардын кыймыл-аракетин, ал-абалын, келбет-көрүнүшүн элестетип көрсөткөн сөздөр элес тууранды сөздөр деп аталат. Мындай сөздөргө төмөндөгүлөрдү кошууга болот: солк, шарт, жылт, жарк, шып, булт, дирт, кылт, селт, чап, лып, чып, далдаң-далдаң, мыйтың-мыйтың, топоң-топоң, өпөң-өпөң, тырнаң-тырнаң, килең-килең, колтоң-колтоң, тойроң-тойроң, теңирең-теңирең, аңыраң-аңыраң, бырбың-бырбың, топоң-топоң, талтаң-талтаң, тыртаңда, бөжсөң-бөжсөң эт ж.б.

СЫРДЫК СӨЗДӨР

Адамдын ички сезимдерин жана айбанатка болгон эрктик мамилесин билдирүүчү сөздөр сырдык сөздөр деп аталат.

Мисалы: - Ай-и-й-ий, жеңе, ушунун баары бүгүн орулабы? Э, биз жаңылышкан турбайбызбы, оң жакка түшүп кеткен экенбиз, бул жерде бөлөк айыл бар. *Өш!* *Өш,* талаада калгыр, *өш!* (Т.Сыдыкбеков).

Сырдык сөздөрдүн жасалышына

карай бөлүнүшү

Сырдык сөздөр түзүлүшүнө жараша түп жана туунду болуп экиге бөлүнөт.

Түп же алгачкы сырдык сөздөр – адамдын ички сезимин билдирүү үчүн лексикалык курамдан атайын бөлүнүп чыккан сөздөр. Түп сырдык сөздөр аздыр-көптүр созулуп айтылуучу жалгыз үндүү тыбыштан жана үндүү менен үнсүз тыбыштардын айкалышынан турат: *а! о! ох! өх! эх! ай! я! түү!* ж.б.

Туунду сырдык сөздөргө тарыхый жагынан маанилүү сөздөр байланышта болуп, бирок атоо маанисин жоготуп,

ички сезимди, же эрктик мамилени билдирүүгө айланган сөздөр кирет: *жаша, кашайгыр, баракелде, кайыр, бали ж.б.*

Сырдык сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшү

Сырдык сөздөр маанисине карата үч чоң топко бөлүнөт: *сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр, эркти билдирүүчү сырдык сөздөр* жана *турмуш-тиричиликте колдонулуучу сырдык сөздөр.*

КЫЗМАТЧЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Кызматчы сөздөр, негизги сөз түркүмдөгү сөздөрдөн айырмаланып, лексикалык мааниси кандайдыр бир даражада басаңдап, грамматикалык мааниси басымдуу болгон сөздөрдүн катарына жатат, жеке өзүнчө сүйлөм мүчөсү катары да колдонулбайт. Алар, негизинен, сүйлөм ичиндеги толук маанилүү сөздөрдүн синтаксистик жана семантикалык жактан өз ара кандай катышта тургандыгын көргөзөт.

Кызматчы сөз түркүмдөрү өз ара төрткө бөлүнүп каралат: *жандоочтор, модаль сөздөр, байламталар* жана *бөлүкчөлөр.*

ЖАНДООЧТОР

Жандоочтор – сүйлөм тизмесиндеги сөз менен сөздү, сөз айкалыштарын жана сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруучу грамматикалык категориянын бири болуп саналат.

Жандоочтор сырткы түрү жагынан сөзгө окшогон менен өз алдынча турганда белгилүү бир түшүнүктү бере албайт: *дейре, сымак, чальши ж.б.*

Жандоочтор өз ара *нака* жана *функционалдык жандоочтор* делип экиге бөлүнөт.

Нака жандоочтор: *аркылуу, бойдон, боюнча, жөнүндө, менен, сөрөй, сымак, шекилдүү, сайын, дейин, дейре, чейин ж.б.*

Функционалдык жандоочтор: *ары, бери, башка, өзгө, бою, илгери, кийин, соң, мурун, жараша, жете же жеткире, карай же карап, карата, көздөй же көздөп, көрө баштап, бойлоп, караганда ж.б.*

БАЙЛАМТАЛАР

Сүйлөм менен сүйлөм, сүйлөм тизмегиндеги бир сөз менен экинчи сөз түрдүү жол аркылуу өз ара байланыш жасайт. Аларды бири-бири менен байланыштыруудагы грамматикалык негизги каражаттардын бири – **байламталар.**

Кыргыз тилиндеги байламталар тутумуна карата **жөнөкөй байламталар, татаал байламталар** болуп эки топко бөлүнөт.

Жөнөкөй байламталар. Бул топко бир сөз катары колдонулган байламталар кирет: *ары, нары, анткени, андыктан, ошондуктан, бирок, болбосо, да, дагы, дале, деле, жана, же, не, эгер ж.б.*

Татаал байламталар: Буга бир нече сөздүн тизмегинен турган байламталар кирет: *ал эми, анткени менен, андай болсо да, ошондой болгону менен, бирок да, же болбосо, жана да, ошол себептүү, ошон үчүн, неге десе ж.б.*

Багындырбас байламталар

Багындырбас байламталар: *ал, ал эми, ары, нары, да, дагы, дале, деле, бирок, бирок да, жана, жана да, жана дагы, жана дале, антсе да, ошентсе да, ошондо да, ошондо дагы, анткени менен, ошондой болгону менен, ошондой болсо да, же, же болбосо, болбосо.* Булар аркылуу өз ара тутумдашкан сөздөр, сүйлөмдөр бири-бирине карата бирдей даражалуу тең байланышта болот: Ак көңүлү кармаган күнү бир сындырым нан берет, *болбосо* кезертип эчтеме бербей тим коет (К.Баялинов).

Багындырбас байламталар төмөндөгүдөй эки түргө бөлүнөт: **карышылагыч байламталар, божомолдогуч байламталар.**

Каршылагыч байламталар

Каршылагыч байламталар: *а, ал эми, бирок, антсе да, ошентсе да, ошондо да, ошондо дагы, анткени менен, ошенткени менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен.* Бул байламталар карама-каршы маанидеги сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат: Ошентип, аз-аздан жигит көнүгө баштады, *ошондой болсо* да чал аны өтө аяды (А.Токомбаев). Түн кирди, *бирок* сулуу ай алтын буга боелуп, чыгыш жактан көтөрүлдү (К.Баялинов).

Божомолдогуч байламталар

Божомолдогуч байламталар: *же, же болбосо, болбосо.* Бул байламталар эки нерсенин, окуянын бири иш жүзүнө ашарын билдирет: Биздин атабыздын үйү ушул болуу керек, *же* бул эмеспи? (К.Жантөшев). Өзүң айтканың абдан жакшы болду, *болбосо* иш чатакка айланат беле дейм (К.Жантөшев).

Багындыргыч байламталар

Багындыргыч байламталардын тобуна төмөнкү кирет: *анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең, андыктан, ошондуктан, ошон үчүн, ошол үчүн, ошол себептүү, ошонун натыйжасында, эгер, эгерде, кандай – (ошондой), канча – (ошончо), канчалык – (ошончолук)* ж.б.

Багындыргыч байламталар маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай *себеп байламталар, шарттуу байламталар* жана *салыштырма байламталар* болуп үч топко бөлүнөт.

Себеп байламталар

Себеп байламталар: *анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең, андыктан, ошондуктан, аның үчүн, ошон үчүн, ошол себептүү, ошонун натыйжасында.* Бул байламталар аркылуу тутумдашкан сүйлөмдөрдүн бирөө баш сүйлөм болот да, экинчиси андагы айтылган ойдун себебин

көрсөтөт: Биз чебердеп алга жылуубуз керек, анткени душман бизден алыс эмес (Т.Сыдыкбеков).

Шарттуу байламталар

Шарттуу байламталар: *эгер, эгерде.* Бул байламта катышкан багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайды –*са* мүчөсү менен аяктайт да, баш сүйлөмдө айтылган ойдун шартын көрсөтөт: *Эгер* макул дейт экен, азыр эле алып кете койгула (Н.Байтемиров).

Салыштырма байламталар

Салыштырма байламталар: *кандай – ошондой, канча – ошончо, канчалык – ошончолук.* Булардын ичинен *кандай, канча, канчалык* байламталары багыныңкы сүйлөмдүн тутумунан, *ошондой, ошончо, ошончолук* дегендери баш сүйлөмдүн тутумунан орун алат да, баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөр бири-бирине салыштырылуу – өлчөө маанисинде колдонулат, бирок алар өз ара көпчүлүк учурда салыштырма байламталар аркылуу эмес, интонация аркылуу байланыш жасайт: Сууктун ызгаары жаш балдарга *кандай* баткан болсо, чоңдорго да *ошондой* баткан. Чоңдор *кандай* кыйналса, жаш балдар да *ошондой* кыйналган (К.Баялинов).

БӨЛҮКЧӨЛӨР

Кызматчы сөздөрдүн башка түрлөрү сыяктуу *бөлүкчөлөр* да кандайдыр бир конкреттүү толук түшүнүктү билдире албайт. Алар ар түрдүү абстракттуу, грамматикалык маанилерди (чектөө, бекемдөө, болжолдоо, күчөтүү ж.б.) туюндурат. Бөлүкчөлөр негизинен сүйлөм ичиндеги өзү менен байланышта айтылган айрым сөзгө, сөз айкашына, кээде бүткүл сүйлөмгө ар түрдүү кошумча маанилерди, айрым учурда модалдык маанилерди берет.

Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн бөлүкчөлөр сырткы түрүнө жана лексика-грамматикалык

маанисине карай эки топко бөлүнөт: *чыныгы бөлүкчөлөр, функционалдык бөлүкчөлөр.*

Чыныгы бөлүкчө

Чыныгы бөлүкчөлөрдүн көпчүлүгү сырткы түрү жагынан бүтүн сөздүн айрым бир бөлүгү өңдүү көрүнөт, же бүтүн сөз сыяктанып көрүнгөнү менен, сүйлөм ичинде дайыма бөлүкчөлүк мааниде колдонулат. Алар төмөнкүлөр: гана, эле, да, дагы, дегеле, деле, деги, ээ, ыя, го, миш, гой, эч, бейм, беле, кап, нак, как, түк, эң, өтө, абдан, аябай, куду, ылгый, өңчөй, өңкөй, чылк, чылкый, чылгый, чымкый.

Функционалдык бөлүкчө

Функционалдык бөлүкчөлөр сырткы түрү жагынан толук маанидеги бүтүн сөздөр сыяктуу көрүнөт. Бирок кээде сүйлөм ичиде өзүнүн негизги маанисинен башка бөлүкчөлүк мааниде да колдонулуп калат: дал, так, тим эле, жөн эле.

Бөлүкчөлөр сүйлөм ичинде алган ордуна карап төмөнкүдөй үч топко бөлүнөт:

- 1) Сөз алдында келүүчү бөлүкчөлөр: *эң, өтө, абдан, аябай, түк, эч, куду, кап, чылгый, өңчөй, өңкөй, чылк, чылкый, чылгый, чымкый, дал, нак, как.*
- 2) Сөз же сүйлөмдүн соңунан келүүчү бөлүкчөлөр: *да, дагы, гана, эле, ээ, ыя, бейм, белем, го, имши, гой.*
- 3) Эркин колдонулуучу бөлүкчөлөр: *деле, дегеле, деги, тим эле, жөн эле.*

Бөлүкчөлөрдүн билдирген лексика-грамматикалык мааниси өтө бай жана ар түркүн. Алар маани жактан төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. Чектегич бөлүкчөлөр: *гана, эле.*
2. Аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөр: *да, дагы, деле, деле, деги, нак, как, куду, так, дал, кап.*
3. Сурама бөлүкчөлөр: *ээ, ыя.*
4. Болжолдуу-сурама бөлүкчөлөр: *бейм, белем.*
5. Күмөндүү бөлүкчөлөр: *го, имши.*

6. Жалыныч бөлүкчө: *гой*.

7. Күчөткүч бөлүкчөлөр: *эң, өтө, абдан, аябай, түк, кылда, дегеле, тпм эле, жөн эле, ылгый, өңчөй, өңкөй, чылк, чымкый, чылкый*.

8. Тангыч бөлүкчө: *эч*.

МОДАЛДЫК СӨЗДӨР

Модалдуулук категориясы – сүйлөөчүнүн айтылган ойдун мазмунуна карата болгон мамилесин жана ал ойдун мазмунун чыкдыкка карата болгон катышын билдирүүчү категория.

Айтылган ой-пикирдин объективдүү чыкдыкка карата болгон бул өндүү катышы, негизинен, ыңгай категориясы, интонация жана *модалдык сөздөр* аркылуу берилет.

Мисалы: Токтогул келечектен *шексиз* үмүт кылган (Ж.Бөкөнбаев). *Балким*, ал жер мол түшүм берип калгысы бардыр (К.Баялинов).

Модалдык сөздөр сүйлөөчүнүн айтылган ойдун мазмунуна карата болгон ар кандай мамилесин билдирүүчү сөздөр болуп эсептелет. Модаль деген термин латындын модус (жол, ык) деген сөзүнөн алынган.

Мисалы: *албетте, арийне, балким, мүмкүн, ыктымал, этимал, болжолу, калыбы, сыягы, кыязы, ооба, сыяктуу, шекилдүү, сөзсүз, шексиз, имиш, макул, мейли, мисалы, демек, жок, бар, баса, кокус, айтор, менимче, тескерисинче* ж.б.

СИНТАКСИС

СӨЗ АЙКАШЫ

Толук маанидеги эки же андан артык сөздүн багыныңкы байланышынан түзүлүп, ал сөздөр туюндурган түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү катышты билдирүүчү сөздөрдүн семантика-грамматикалык бирдиги *сөз айкашы* деп аталат. Мисалы:

темир дарбаза, жаңы клуб, жыйырма кой, окуучунун китеби, чөптү үйүү ж.б.

Сөз айкаштарынын тутумундагы сөздөрдүн бири экинчисине мааниси жана грамматикалык жактан багынып турат. Багындыруучу маанидеги сөзү сөз айкашынын *багындыруучу түгөйү* (багындыруучу компоненти) деп аталат да, ага багыныңкы абалда турганы *багыныңкы түгөйү* (багыныңкы компонент) деп аталат. Сөз айкашынын багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөйүнүн ар кандай белгисин көрсөтүп, аныктап турат: Мисалы, *атлас көйнөк, жыгач аяк, кызыл эселекче, бешинчи катар ж.б.*

Сөз айкашынын түгөйлөрүнүн байланышуу жолдору

Кыргыз тилинде сүйлөм ичиндеги сөздөрдү өз ара тутумдаштыруучу синтаксистик байланыштын түрлөрүнө *ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш* кирет.

Ээрчишүү байланышы

Ээрчишүү жолу менен сүйлөмдүн баш мүчөлөрү байланышат. Мында сүйлөмдүн баяндоочу грамматикалык жактан сүйлөм ээсине баш ийип, аны жак, сан, түр боюнча ээрчип айтылат.

Ыкташуу байланышы

Сөз айкашынын багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөйү менен кандайдыр бир грамматикалык форма (мүчө) аркылуу байланышпастан, синтаксистик жол менен, башкача айтканда, сөздөрдүн орун тартиби аркылуу байланышса, *ыкташуу байланышы* деп аталат. Мисалы: *темир меш, он беш китеп, күлө сүйлөө, тез келүү, тарс-тарс атылуу ж.б.*

Башкаруу байланышы

Сөз айкашынын багындыруучу түгөйү өзүнүн лексико-грамматикалык маанисине карай алдындагы

багыныңкы компонентти башкарып, аны барыш, табыш, жатыш же чыгыш жөндөмөлөрүнүн бирине келтирип байланышса, *башкаруу байланышы* деп аталат. Мисалы: *бакка чыгуу, алтыга бөлүү, улууну урматтоо, эч кимге айтпоо, сураганга берүү, таштан оор, малга бай, бизден артта ж.б.*

Таандык байланыш

Таандык формадагы багындыруучу сөзгө багыныңкы түгөйү илик жөндөмөдө туруп байланышып, таандык маанини туюндурса, *таандык байланыш* деп аталат. Мисалы: *мектептин багы, колхоздун кампасы, биздин огородубуз ж.б.*

Эркин сөз айкаштары жана туруктуу сөз айкаштары

Компоненттери өз ара эркин байланышып, айтылуучу ар бир жаңы ойдун мазмунуна ылайык улам жаңыдан түзүлүп турган сөз айкаштары *эркин сөз айкаштары* деп аталат.

Айрым сөз айкаштары айтылуучу ойдун мазмунуна карай сүйлөм тизмегинде жаңы уюшулбастан, сүйлөм ичине бир бүтүн биримдик катары киргизилет. Мисалы: Атасы Жакып – *колунан көөрү төгүлгөн* темир уста (Ш.Бейшеналиев). Көчөдө *көзгө сайса көрүнгүс* караңгылык (К.Бектенов). Мындагы «*колунан көөрү төгүлгөн*», «*көзгө сайса көрүнгүс*» деген идиомалар сүйлөм ичинде мурунтан даяр бүтүн биримдик катары киргизилген.

Комоненттери бири-бири менен өтө тыгыз байланышып, маани жактан өз ара ширелишип келип жалпыланган бир бүтүн маанини туюндурса, *туруктуу сөз айкаштары* деп аталат. Мисалы: *жүрөгү жок* (коркок), *беш өрдөгүн учуруу* (калп айтуу) ж.б.

Туруктуу сөз айкаштарына фразеологиялык айкаштар кирет.

Жөнөкөй жана татаал сөз айкаштары

Жөнөкөй сөз айкаштары дайыма толук маанилүү эки сөздүн айкашынан түзүлүп, компоненттери билдирген түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү синтаксистик катышты туюндурат: *жаңы шаар, айылдык бала, спорттук курулуштар, темир дарбаза, көрктөнгөн кыштак, жыйырма окуучу, бул киши, мектептин багы, чарбанын малы, чөптү чабуу, жайлоодон түшүү, клубга баруу, шаарда жашоо ж.б.*

Татаал сөз айкаштары экиден көп сөздөрдүн айкашынан уюшулуп, маани жагынан конкреттешкен бирдиктүү бир түшүнүктү билдирет: *бир айлык иш сапар, чокчо кара сакал киши, эки мүшөк, беш саат убакыт, айыл чарба адистери, тоо текенин мүйүзү, даярдоо пунктуна жеткирүү, чабандык кесипте иштөө, бир ай эс алуу, көз ачып жумганча бүтүрүү ж.б.*

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

СҮЙЛӨМ

Сүйлөм тилдик мыйзам боюнча грамматикалык жагынан уюшулган кептин бир бүтүн бирдиги жана адамдын оюн уюштуруучу, ал жөнүндө башкаларга кабар берүүчү негизги каражат болуп эсептелет. Мисалы: *Биз чарбанын жайкы талаа жумуштарына жардам бердик.*

СҮЙЛӨМДҮН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Сүйлөмдөр айтылуу максатына жана түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө (структурасына) карай бир нече топко бөлүнөт:

1. Сүйлөмдөр айтылыш максатына карай *жай, суроолуу, буйрук сүйлөмдөр* болуп, ар түрдүү ички сезимди билдиришине (эмоционалдык маанисине) карай *илептүү сүйлөм* болуп бөлүнөт.

2. Сүйлөмдүн бир же бир нече жөнөкөй сүйлөмдөн уюшулгандыгына карай *жөнөкөй сүйлөм* жана *татаал сүйлөм* болуп эки топко бөлүнөт.

3. Жөнөкөй сүйлөмдөр сүйлөмдү уюштуруучу борбор болуп эсептелген баш мүчөлөрдүн (ээ, баяндоочунун) бирөөнүн же экөөнүн тең бар экендигине карай *эки тутумдуу* жана *бир тутумдуу сүйлөмдөргө* бөлүнөт.

4. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү менен байланышкан айкындооч мүчөлөрүнүн бар экендигине же жок экендигине негизделип, *жалаң* жана *жайылма сүйлөмгө* ажыратылат.

5. Сүйлөм үчүн зарыл керектүү болгон мүчөлөрүнүн толук катышышы, же контекстке, ар түрдүү жагдайга карай айрым сөздөрдүн (сүйлөм мүчөсүнүн) айтылбай, кемип берилишине карай *толук сүйлөм* жана *кемтик сүйлөм* деп да бөлүнөт.

Жай сүйлөм

Турмушта болгон ар түрдүү иштер, көрүнүштөр, окуялар, кубулуштар ж.б. жөнүндө кабарлоо иретинде айтылган сүйлөмдөр *жай сүйлөм* деп аталат.

Жай сүйлөмдүн аягына дайыма чекит коюлат.

Айтылуучу ойдун мазмунуна карай жай сүйлөмдүн структуралык түзүлүшү да ар түрдүү болот. Ал тилибизде *эки тутумдуу* жана *бир тутумдуу*, *жалаң* жана *жайылма*, *жөнөкөй* жана *татаал сүйлөм* түрүндө кеңири кездешет.

Мисалы: *Жумуштун камын көрүш керек* (Ч.Айтматов).
Июнь айы. Дарактар да, талаа да жашыл (Ж.Мавлянов).
Тамак желди, дасторкон жыйналды, колдор жуулду (К.Баялинов).

Суроолуу сүйлөм

Сүйлөөчүнү кызыктырган ар түрдүү нерселер жөнүндө угуучунун ой-пикирин билүү максатында айтылган суроо маанисиндеги сүйлөм *суроолуу сүйлөм* деп аталат.

Суроолуу сүйлөмдөр өзгөчө интонацияга ээ. Адатта сүйлөм тутумундагы башка сөздөргө караганда суроо маанисиндеги сөз көтөрүңкү үн (тон) менен айтылат: *Каапырыңдын минтерин ким билиптир?* («Ала-Тоо»). *Бектурган турмушта барбы, бар болсо ал кайда олтурат?* (А.Токомбаев). *Сен аны билесиңби?* (А.Токомбаев).

Буйрук сүйлөм

Сүйлөмдүн бул түрү угуучуга кандайдыр бир ишти аткарууну буйруйт, өтүнөт.

Буйрук сүйлөм айтуучунун ар түрдүү эркин (*буйруу, талап кылуу, өтүнүү, чакырык ж.б.*) билдирет. Сүйлөмдө көбүнчө ээ катышпайт, көпчүлүк учурда каратма сөз кошулуп айтылып, аракет, буйрук, кимге багышталгандыгын көрсөтүп турат.

Буйрук сүйлөмдөр өзгөчө буйруу интонациясы менен айтылат: эгерде сүйлөм буйрук берүү, чечкиндүү талап кылуу маанисинде колдонулса, бийик үн (тон) менен айтылат: *Жогол, түбөлүккө карааның өчсүн! Жогол!* (Ч.Айтматов). *Чык эшикке, айбан. Күнүң бүттү сенин* (Ч.Айтматов). *-Андан көрө саман апкелип, от жакчы* (Ч.Айтматов).

Илептүү сүйлөм

Адамдын ар түрдүү эмоционалдык ички сезимин билдирүүчү сүйлөм *илептүү сүйлөм* деп аталат.

Илептүү сүйлөм адатта бийик үн (тон) менен айтылат.

Жазууда илептүү сүйлөмдөрдүн аягына дайыма илеп белгиси коюлат. Мисалы: - *Бали! Макишим мына ушундай Макиш!* (Т.Сыдыкбеков). *Баланын кыялы кандай кызык!* (А.Токомбаев). *Кандай укмуш ээ! Бийиктиги канчалык!* (Ч.Айтматов).

Эки тутумдуу сүйлөм

Тутумунда эки баш мүчөсү тең (ээ, баяндоочу) бар сүйлөм *эки тутумдуу сүйлөм* деп аталат. Эки тутумдуу сүйлөмдөр тилде кеңири колдонулат. Мисалы: *Той бүттү.*

Журт тарады (К.Баялинов). *Асия уктай албай жатты* (Ч.Айтматов). *Түн ортосу ооп кетти* (Ч.Айтматов).

Жалаң жана жайылма сүйлөм

Баш мүчөлөрдөн гана, башкача айтканда, ээ менен баяндоочтон гана түзүлгөн сүйлөмдөр *жалаң сүйлөм* деп аталат. Мисалы: *Кыш да түшүп келе жатат* (К.Баялинов). *Биз даярданып калдык* (К.Баялинов). *Эч ким жок* (Ч.Айтматов). *Ажар чочуп кетти. Жүрөгү туйлай баштады* (К.Баялинов).

Баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдүн байланышынан түзүлгөн сүйлөмдөр *жайылма сүйлөм* деп аталат. Мисалы: *Амангелди былтыр ирилештирилген чабандык бригада түзгөн* («СК»). *Көпчүлүк райондордо чарбалык эчки эсеп түзүк өздөштүрүлгөн* («СК»). *Түндүн биринчи жарымы күндөгүдөй капкараңгы* (Ч.Айтматов).

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ

Сүйлөм мүчөлөрү - өз ара грамматикалык байланышта туруп, сүйлөмдүн структуралык бөлүктөрүнүн ортосундагы катышты билдирүүчү синтаксистик категория.

Сүйлөм мүчөлөрү сүйлөм ичинде аткарган милдеттерине карай *баш мүчөлөр* (ээ, баяндооч) жана *айкындооч мүчөлөр* (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) болуп эки топко бөлүнөт.

Сүйлөмдү уюштурууда сүйлөм мүчөлөрүнүн кызматы ар түрдүү. Ээ менен баяндооч предикативдик катышта келип, сүйлөмдүн негизин, сүйлөмдү уюштуруучу борборду түзөт; көбүнчө ээ менен баяндоочтон туруп эле сүйлөм – сүйлөмдүк касиетке жетишип, бүткөн бир ойду түшүндүрө алат. Мисалы: *Жаз келди. Асман ачык. Күн ысый баштады.*

Ушул белгилерине карай ээ менен баяндооч сүйлөмдүн *баш мүчөлөрү* деп аталат.

Айкындооч мүчөлөр болсо, грамматикалык жана мани жактан ошол ээ, баяндооч менен байланышып келип, алардын ар кандай белгилерин толуктап, тактап

көрсөтөт. Мисалы: *Каарман жоокерлер Мекенин баатырларча коргошту.*

БАШ МҮЧӨЛӨР

ЭЭ

Сүйлөмдө сөз болуп жаткан жак, зат, окуя, кубулушту билдирүүчү жана баяндооч аркылуу туюндурулган белгилерди ишке ашыруучу баш мүчө ээ деп аталат. Ээнин ар түрдүү белгиси баяндооч аркылуу берилет.

Ээнин милдетин дайыма атооч жөндөмөдөгү зат атооч, ат атоочтор жана затташкан башка атооч сөздөр аткарат; ага ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолор берилет. Мисалы: *Койчу элеңдеп тоодон түшүп келди* (С.Сасыкбаев).

Сүйлөмдүн ээси тутуму жагынан болгон өзгөчөлүктөрүнө карай жөнөкөй ээ жана тутумдаш ээ болуп эки түргө бөлүнөт.

Жөнөкөй ээ

Сүйлөмдүн грамматикалык ээсинин милдетин жөнөкөй сөздөр же лексикалык бир гана маанини туюндурган татаал сөздөр аткарса, түзүлүшү боюнча *жөнөкөй ээ* деп аталат. Мисалы: *Ушундай ой менен Чаргын районго жөнөдү* (Т.Сыдыкбеков). *Отурган кыз да ага жал-жал карап койду* (К.Жантөшев). *Биз даярданып калдык* (К.Баялинов). *Аны силер кийинчерээк түшүнөсүңөр* (Ч.Айтматов).

Тутумдаш ээ

Синтаксистик жагынан ажырагыс биримдикте турган бир нече сөздүн тизмеги ээнин милдетин аткарса, грамматикалык түзүлүшү боюнча *тутумдаш ээ* деп аталат. Мисалы: *Чыгыш тарап түнөрүп келатат. Жаздын куну жаш баладай* (макал). *Ат жаманы кор болот, куш жаманы бир чымчыкка зар болот* (макал). *Айыл чети көрүнбөйт* (К.Жантөшев).

БАЯНДООЧ

Баяндооч грамматикалык жактан сүйлөмдүн ээсине багынып, ал билдирген заттын ар кандай белгисин (кыймыл-аракеттин, абалын, мүнөзүн, сыпатын, санын, ким, эмне экендигин ж.б.) туюндурат. Мисалы: *Эки жылдан бери биздин чарба өз күчү менен жаңы мектеп куруп жаткан болчу* (Ч.Айтматов). *Ата-энеси кайсы райондо кызматчы?* (Ш.Бейшеналиев). *Биздин кишилер ар иште сабырдуу* (Т.Сыдыкбеков).

Баяндоочтор анын милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарып тургандыгына карай *этиштик баяндооч* жана *атоочтук баяндооч* болуп бөлүнүшөт.

Этиш сөздөрдөн болгон баяндооч *этиштик баяндооч*, атооч сөздөрдөн болгон баяндооч *атоочтук баяндооч* деп аталат. Мисалы: *Билими бар миңди жыгат, билеги жоон бирди жыгат* (макал). Кашкарга карап бет алгандар – *жыйырма* (К.Жантөшев).

Сүйлөмдүн баяндоочу тутуму жагынан өзгөчөлүктөрүнө карай *жөнөкөй баяндооч* жана *тутумдаш баяндооч* болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй баяндооч

Баяндоочтун милдетин жөнөкөй сөздөр же лексикалык бир маанини билдирген татаал сөздөр аткарса, түзүлүшү боюнча *жөнөкөй баяндооч* деп аталат. Мисалы: *Мүмкүн, алар башкача ойлошор* («ЛЖ»). *Эки асканын кайкаңынан күн алоолонуп жогору көтөрүлүүдө* (Т.Сыдыкбеков). *Ырас, журт эми далай оордуктарды тартар* (Т.Сыдыкбеков).

Тутумдаш баяндооч

Толук маанилүү ар башка сөздөрдүн же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн өз ара байланышынан түзүлгөн синтаксистик ажырагыс сөз тизмектери баяндоочтук милдетти аткарса, түзүлүшү боюнча *тутумдаш баяндооч* деп аталат. Мисалы: *Келе*

жаткан – Зуура деген келин (К.Баялинов). Мектеп үйдөн бир топ алыс жерде (К.Баялинов).

Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу

Ээ үчүнчү жакта туруп, баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор же заттык маанидеги башка атоочтор аткарса, аларга баяндоочтук белги болгон уландылар жалганбайт. Мындай учурда эң мурун сүйлөмдүн ээси, андан кийин атоочтук баяндоочу айтылат. Баяндоочтун ээден кийинки ошол соңчул орун тартибин анын баяндоочтук белгиси катары келет жана баш мүчөлөрдүн синтаксистик милдетине ыңгайлуу шарт түзүп турат. Мисалы: *Ал – жылкычы (К.Баялинов). Эмгек – акыл, эмгек – бакыт («КП»).*

Оозеки сүйлөшүүдө мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн ээ, баяндоочунун ортосунда кыска тыным (пауза) болот. Жазууда ал тыным болгон жерге, ээ менен атоочтук баяндоочтун арасына, *сызыкча* коюлат.

АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨР

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ар кандай белгилерин толуктап, тактап турган сүйлөм мүчөлөрү *айкындооч мүчөлөр* деп аталат. Мисалы: *Күжүрмөн малчылар кайраттуулук менен эмгектеништи.*

Айкындооч мүчөлөр кайсы сөз түркүмүндөгү сөздөр менен байланышып тургандыгына, грамматикалык формасына жана туюндурган маанисине карай *аныктооч, толуктооч, бышыктооч* болуп үч түргө бөлүнөт.

АНЫКТООЧ

Зат атоочтон же заттык маанидеги башка сөздөрдөн турган сүйлөм мүчөсү менен байланышып, ал сөз билдирген заттын ар түрдүү белгисин, сапатын, санын, касиетин, мүнөзүн же бир жакка таандык экендигин билдирүүчү айкындооч мүчө *аныктооч* деп аталат.

Аныктоочтор кандай? кайсы? канча? нече? канчанчы? неченчи? кимдин? эмненин? деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Аныктоочтор грамматикалык түзүлүшү боюнча *жөнөкөй аныктоочтор* жана *тутумдаш аныктоочтор* болуп бөлүнөт.

Жөнөкөй аныктооч

Сүйлөм тутумунда аныктоочтун милдетин жөнөкөй сөздөр же лексикалык бир маанини билдирген татаал сөздөр аткарсан, түзүлүшү боюнча *жөнөкөй аныктоочтор* деп аталат. Мисалы: *Аял, эркектин назик үнү кубулжуду* (К.Жантөшев). *Карагай-Булактын суусу таза. Шаардын ичи да, сырты да көк-жашыл өсүмдүктөр* (К.Баялинов).

Тутумдаш аныктооч

Толук маанилүү сөздөрдүн же толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмектери аныктоочтун милдетин аткарсан, *тутумдаш аныктооч* деп аталат. Мисалы: *Кымча белдүү жаш келин эшиктен самоор көтөрүп кирди* (Т.Сыдыкбеков). *Согуштан кийинки жылдар бир топ түйшүктүү болду* (Т.Сыдыкбеков).

ЖАМДАМА МҮЧӨ

Аныкталгычтан кийин келип, анын заттык белгисин, кээде сыпаттык белгисин көрсөтүү менен, ага кошумча ат (атоо) да берип турган сүйлөм мүчөсү *жамдама мүчө* деп аталат.

Жамдама мүчөлөр аныкталгычтан кийин жанаша айтылып, анын заттык, кээде сыпаттык белгисин көрсөтүп аныктайт. Аныкталуучу сөзү көбүнчө адам аттарынан болот да, аны аныктай турган жамдама мүчө *карыя, байбиче, жеңе, эже, аке, байке, ата, апа, эне, агай, келин, батыр, тентек, сулуу, ак сакал, уста, жылкычы, бригадир, мугалим, өтүкчү* деген ж.б. сыяктуу сөздөрдөн болот.

Мисалы: *Асан башкарма акырдагы чөп жеп турган атынын жанына барды. Камка картаң чынысын дастарконго койду* (Т.Сыдыкбеков).

ТОЛУКТООЧ

Кыймыл-аракет түздөн-түз же кыйыр түрдө багытталган затты билдирген айкындооч мүчө толуктооч деп аталат.

Экинчи жагынан, сүйлөмдүн бул мүчөсү өзү менен байланышкан этиштин кыймылдык мазмунун толуктап да турат. Мисалы: *Сиз ошол жерге кызыл үйдү көчүрүп барыңыз* (К.Баялинов). Бул сүйлөмдөгү «кызыл үйдү» деген толуктооч «көчүрүү» кыймыл-аракетти эмнеге жумшала тургандыгын толуктап көрсөтүп турат.

Толуктоочтун милдетин

аткаруучу сөздөр

Толуктоочтун милдетин *табыш, барыш, жатыш, чыгыш* жөнөмөдөгү жөнөкөй жана татаал зат атоочтор, ат атоочтор, атоочтуктар, кыймыл атоочтор жана заттык маанидеги башка сөз түркүмдөрү аткарып, дайыма объектилик катышты билдирет.

Мисалы: *Ал Кармышты тиктеп туруп сүйлөдү* (С.Өмүрбаев). *Китепти ушуга берип кой* (А.Убукеев).

Ушуну менен бирге толуктоочтун милдетин синтаксистик жагынан өз ара ажырагыс биримдикте турган сөз айкаштары да аткарат. Андай тутумундагы толуктоочтор *тутумдаш толуктоочтор* деп аталат.

Мисалы: *Ал орус тилин жакшы билет. Быйыл Ош областына туу тапшырылды. Мен Гүлай тууралуу ойлондум.*

Толуктоочтор маанисине, кыймыл-аракетине ага кандай мүнөздө багытталгандыгына карай *тике толуктооч* жана *кыйыр толуктооч* болуп экиге бөлүнөт.

Тике толуктооч

Тике толуктооч кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган жана анын таасирине толук дуушар болгон затты көрсөтөт.

Тике толуктоочтун милдетин дайыма табыш жөндөмөдөгү сөздөр аткарат; сүйлөмдүн өтмө этиштен турган ар кандай мүчөсү менен байланышып айтылат; *кимди? эмнени?* деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Бүгүн студенттерди айыл чарба ишине жөнөттүк. Ал жазган катын көрсөттү* (К.Жантөшев).

Кыйыр толуктооч

Кыйыр толуктооч кыймыл-аракет түздөн-түз багытталбай, кыйыр түрдө багытталган затты көрсөтөт.

Кыйыр толуктоочтун милдетин көбүнчө *барыш, жатыш, чыгыш* жөндөмөсүндөгү сөздөр аткарат. Төмөндөгүдөй суроолорго жооп берет: *кимге? эмнеге? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден?* Мисалы: *Уялбай нандан тое же, сүттөн ич!* (К.Бектенов). *Отургандардын бирөө сыздаган кемпирге кайрат айтты* (К.Бектенов).

БЫШЫКТООЧ

Бышыктооч, негизинен, сүйлөмдүн этиш сөздөн турган мүчөсү менен байланышып келип, ал билдирген кыймыл-аракеттин мүнөзүн, мезгилин, ордун, максатын, сан-өлчөмүн, себебин бышыктап, тактап көрсөтөт. Мисалы: *Чын эле эртең сүйлөшөлүчү* (М.Абдукаримов). *Апенди айласыз кайра келди. Бурулча ордунан биринчи турду* (К.Жантөшев). *Байтик балык оозго акырая карады* (А.Токомбаев).

Бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр

Бышыктоочтун милдетин жөнөкөй тактоочтор, чакчылдар, атоочтуктар, уңгу түрүндө туруп, аныкталгычы менен ыкташып байланышкан айрым сын, сан атоочтор жана мейкиндик жөндөмөлөрдүн (барыш, жатыш, чыгыш) биринде турган атооч сөздөр ж.б. аткарат: *Лиза акырын*

чыгыл кетти (К.Жантөшев). Султан шашып кирип келди. Салык чогулушта тартынбастан сүйлөдү. Азыр анын өмүрү байчечекейдей гүлдөп турат («Кырг.аял»).

Татаал тактоочтор, аз да болсо, татаал сан атоочтор, сын атоочтор аткарат: Күндүн көзү далдалаган ала булуттар өйдө-төмөн көчөт («Ала-Тоо»). Автобус айлыбызга күнүгө он бештей каттайт. Эч качан жалган жеңбейт, чындык жеңет (А.Осмонов).

Татаал чакчыл этиштер, татаал тууранды сөздөр аткарат: Энесине катуу кыйкырган Сүйүн өксүп-өксүп ыйлап жиберди. Абышка ушулар туурасында үйүнүн артында жөлөнүп отуруп ойго чумуду (М.Абдукаримов).

Тутумдаш бышыктооч

Синтаксистик жагынан өз ара ажырагыс биримдикте турган бир нече сөздүн айкашы да бышыктоочтук милдетти аткарат. Андай бышыктоочтор тутумдаш бышыктоочтор деп аталат. Мисалы: Мурат керээли кечке тынбайт (К.Баялинов). Жолдошум бүгүн таңга жуук каза тапты (К.Баялинов).

Бышыктооч маанисине карай сыпат бышыктооч, орун бышыктооч, мезгил бышыктооч, себеп бышыктооч, максат бышыктооч, сан-өлчөм бышыктооч болуп бөлүнөт.

Сыпат бышыктооч

Сыпат бышыктооч сүйлөмдүн этиш сөздөн турган мүчөсү менен байланышып, кыймыл-аракеттин сыпатын, аткарылыш мүнөзүн билдирет: кандай? кантип? кандайча? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: Жылкы да бат эле көнүп калды (Ч.Айтматов). Койлор жай-баракат оттоп жүрүшөт (К.Жантөшев). Ал менин көзүмө абдан жаман көрүндү («ЛЖ»).

Орун бышыктооч

Кыймыл-аракеттин болгон ордун, багытын көрсөтөт: кайда? каякка? кайдан? каерде? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: Эне менен бала алдыда баратышты

(«КМ»). Алмаз мени менен сүйлөшпөй *нары* басты (Т.Сыдыкбеков). *Алым, Анарханды алып, ушул Ош шаарына көчүп келген эле* (К.Жантөшев). *Биз силердин сол жагыңарда болобуз* (А.Токомбаев).

Мезгил бышыктооч

Кыймыл-аракеттин болгон, болуп жаткан, боло турган мезгилин көрсөтөт: качан? качанга чейин? качантан бери? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Жакында эки райондун күлүктөрүнүн жарышы болот* (К.Каимов). *Бороон түн бою улуйт* (К.Осмоналиев). *Бүгүн кечинде чоң концерт болмок* (К.Каимов). *Ал былтыр күзүндө армияга кеткен* (К.Баялинов).

Себеп бышыктооч

Себеп бышыктооч кыймыл-аракеттин болуш себебин билдирет. Мисалы: *Жийдегүл кубанганынан эмне деп жооп берерин билбей калды* (Ч.Айтматов). *Шашкандыктан башындагы калпагы тетири кийилген* (К.Осмоналиев).

Максат бышыктооч

Максат бышыктооч кыймыл-аракеттин кандай максат менен аткарылып жаткандыгын билдирет. Мисалы: *Биз кедейлерге жардам берүү үчүн келдик* (К.Баялинов). *Ал казандагы жаңы бышырылган сүттү айран уютуу үчүн сапырып жатыптыр* (К.Осмоналиев). *Алар кечки тамакты ичишкени олтурушту* (С.Сасыкбаев).

Сан-өлчөм бышыктооч

Кыймыл-аракеттин же абалдын сандык, салмактык, нарктык, деңгээл-даражалык өлчөмүн билдирет; кээде мезгилдик, мейкиндик өлчөмүн да көрсөтөт. Мисалы: *Нысапсызга кашык салса, беш ууртайт* (макал). *Туткундар экиден-үчтөн катар басып келатышты* (К.Жантөшев). *Алсыз тамыры анда-санда соккон болот* (К.Жантөшев).

Обочолонгон түшүндүрмө мүчө

Сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнөн кийин келип, өзгөчө интонация менен айтылып, алардын маанисин толуктап, тактап турса, *обочолонгон түшүндүрмө мүчө* деп аталат.

Мисалы: *Биз, кызыл флотчулар, Мурманск шаарындабыз* (К.Баялинов). *Султан, заводдун инженери, жаңы новатордук сунуш кийирди.*

Бул сүйлөмдөрдөгү *кызыл флотчулар, заводдун инженери* деген обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр *биз, Султан* деген ээлерден кийин келип, алардын ким экендигин тактап, аныктап турат.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн жазылышы

Оозеки сүйлөшүүдө обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн башталышында жана аякталышында кыска тыным болуп, өзү бир аз басыңкы үн менен айтылат. Жазууда алар эки жагынан тыныш белгилери менен ажыратылып жазылат.

1) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө бир сөздөн, же сөз айкашынан болсо, эки жагынан үтүр менен ажыратылат: *Биз, шахтерлор, өзүбүздүн шаарыбызды шексиз сүйөбүз* («ЖЛ»).

2) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн баяндоочун аныктап турса, түшүндүрмө баяндоочтон мурун үтүр коюлат: *Пахтаны көп эге турган райондор бизде, Ош областында.*

3) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө, же аныкталып турган мүчө бир өңчөй мүчөлөрдөн болсо, түшүндүрмө мүчөнүн алдына сызыкча, кийин үтүр коюлат: *Украинанын жеринде пайдалуу кендердин – көмүрдүн, газдын, темирдин, марганецтин, эң баалуу запастары жатат* («СК»).

СҮЙЛӨМДҮН БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛӨРҮ

Өз ара тең укуктагы, тең байланыштагы бир нече сөз бирдей суроого жооп берип, бирдей синтаксистик милдетти аткарып, сүйлөмдүн бир мүчөсү менен байланышып турса, *бир өңчөй мүчөлөр* деп аталат.

Мисалы: *Эпкиндүү топко орус да, кыргыз да, казак да, өзбек да кирген («ЖЛ»)*. *Малчылар өлкөбүзгө эт, сүт, май жана жүндү көп бериш үчүн түн уйкусун көрүшпөдү («СК»)*.

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү өз ара *бир өңчөй ээ, бир өңчөй баяндооч, бир өңчөй толуктооч, бир өңчөй бышыктооч* болуп бөлүнөт.

Бир өңчөй ээлер

Бир өңчөй ээлер тең байланышта келип, бирдей суроого (*кимдер? эмнелер?*) жооп берип, ээлик милдетти аткарат, сүйлөмдүн алар үчүн жалпы болгон баяндоочу менен байланышып айтылат. Мисалы: *Анын жанында Батыш, Гүлнар, Мария, Айганыш, Люба, Акиялар бар (Т.Сыдыкбеков)*. *Айнектен тааныш имараттар, кашкайган жол, кыйма-чийме чимирилген дөңгөлөктөр, агылган эл көзүмө баштагыдан ысык көрүндү (Ш.Бейшеналиев)*.

Бир өңчөй баяндоочтор

Булар өз ара тең байланышта келет да, бирдей суроого жооп берип, баяндоочтук милдетти аткарат, баары сүйлөмдүн бир ээси менен байланышып айтылат.

Мисалы: *Алардын жүздөрү жарык, кубанычтуу (К.Баялинов)*. *Жүгөрү - эт, май, сүт, жана азык («СК»)*. *Жээк ызың-кызың, уу-чуу (Т.Сыдыкбеков)*. *Бөлмөнүн ичи да жышжылуу, таптаза (Н.Байтемиров)*.

Бир өңчөй аныктоочтор

Өз ара тең байланышта туруп, бирдей суроого жооп берип, аныктоочтук милдетти аткарат. Бир өңчөй

аныктоочтордун ар бири аныкталып турган зат атооч менен түздөн-түз байланышат да, мааниси боюнча, бир эле заттын ар түрдүү белгисин, же бир топко кирген бирдей заттарды бири-биринен айырмалоочу белгилерин санап көрсөтөт. Мисалы: *Ал – бир мүнөздүү, өжөр, эр көкүрөк, карайраттуу адам* (Т.Сыдыкбеков). *Сабитахун Ажардын сулуу, сүйкүмдүү, ак жуумал өңүн көрдү* (К.Баялинов).

Бир өңчөй толуктоочтор

Булар өз ара тең байланышта туруп, сүйлөмдүн бир мүчөсү менен бирдей грамматикалык формада байланышат, бирдей суроого жооп берип, бир өңчөй толуктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Спектакль жаштардын ак ниеттүүлүгүн, тазалыгын, терең сезимин, ойлоосун кеңири берген* («СК»).

Бир өңчөй бышыктоочтор

Булар өз ара тең байланышта келип, сүйлөмдүн бир мүчөсү менен байланышат; баары бирдей маанини (орундук, мезгилдик, же сыпаттык ж.б.) туюндуруп, бирдей суроого жооп берип, бир өңчөй бышыктоочтук милдет аткарат: *Музейлерге, театрларга бардык, метрону көрдүк* («ЛЖ»).

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдөгү жалпылагыч сөз

Бир өңчөй мүчөлөрдү бириктирип, алардын маанисин жалпылап турган сөз *жалпылагыч сөз* деп аталат.

Сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр кандай милдет аткарса, аларды жалпылап турган сөз да кандай милдет аткарса, бир өңчөй мүчөлөр да ошондой милдет аткарат. Мисалы: *Чабандардын республикалык слетуна биздин чарбадан баруучулар - үчөө: Зарыл, Осмон, Өмүр.*

ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТӨР

Бир канча сөздүн чакчыл менен байланышып айтылышы аркылуу түзүлгөн бирдиктүү тизмеги *чакчыл түрмөк* деп аталат. Мисалы: *Болотбектин келе жатканын көрүп, трактористтердин бригадири Чумаков бери басты* (К.Жантөшев). *Жоокер болгум келет! – деди Жапар, көз жашын кылгыртып* (К.Баялинов).

Чакчыл түрмөктөр мааниси жагынан көбүнчө сүйлөмдүн этиштик баяндоочу менен, кээде этиш сөздөн турган башка мүчөсү менен байланыштуу айтылып, аны ар түрдүү жагынан мүнөздөп турат: сүйлөм ичинде берген маанисине карай *сыпат чакчыл түрмөк, мезгил чакчыл түрмөк, себеп чакчыл түрмөк, максат чакчыл түрмөк, кайчылаш чакчыл түрмөк, салыштырма чакчыл түрмөк* болуп 6 түргө бөлүнөт.

ЭКИ ТУТУМДУУ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨРДӨГҮ СӨЗДӨРДҮН ОРУН ТАРТИБИ

Сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата белгилүү бир ирет менен жайгашышы алардын *орун тартиби* деп аталат.

Башка тилдердеги сыяктуу эле, кыргыз тилинде да сөздөрдүн орун алышынын эки түрдүү мүмкүнчүлүгү бар:

а) түз орун тартиби, б) терс орун тартиби.

Сөздөрдүн түз орун тартиби

Тилде калыпташкан закондуулуктун негизинде сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата алган көндүм болгон ордун *түз орун тартип* дейбиз: *Жамийла унчукпайт* (Ч.Айтматов). *Садык жаңы эле келинчек алганга кетти* (Ч.Айтматов).

Сөздөрдүн терс орун тартиби

Сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнө логикалык басым түшүрүлүп, стилдик белгилүү бир максатка ылайыктуу өзүнүн демейки түз ордун өзгөртүп жайланышкан болсо,

аны терс орун тартып (инверсия) дейбиз: Порумуң курусун сенин! (Т.Абдумомунов). Сиз абдан катуу кармап койдуңуз го мени, Борбаш аке... (Т.Абдумомунов).

ГРАММАТИКАЛЫК ЖАКТАН СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ МЕНЕН БАЙЛАНЫШПАГАН СӨЗДӨР

Бул топко кирүүчү сөздөр маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай *каратма сөз*, *киринди сөз*, *сырдык сөздөр* болуп бөлүнөт.

КАРАТМА СӨЗ

Айтылган ой багытталган адамды же нерсени атап көрсөтүүчү сөз же сөз айкашы *каратма сөз* деп аталат.

Каратма сөздөр грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт, кандайдыр бир суроого жооп берип, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт. Каратма сөздүн милдетин бир сөз же бир нече сөздөн турган сөз айкаштары да аткара берет. Мисалы: *Султан*, бул кыштак орношкон жер мурун шыбак өскөн таштак талаа болучу. *Мекеним Ала-Тоо*, экинчи кайрылып жүзүңдү көрөр бекенимин («КМ»).

КИРИНДИ СӨЗ ЖАНА КИРИНДИ СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Грамматикалык жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпай, айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн ар кандай мамилесин билдирүүчү сөздөр жана сөз айкаштары *киринди сөз* деп аталат. Андай мамиле түрдүүчө болушу мүмкүн: *ишенимдүүлүк*, *бекемдөө*, *болжолдоо*, *күмөн саноо*, *шектенүү*, *ыраазы болуу*, *өкүнүү*, *бирөөнүн пикирине таянуу* ж.б.

Кыргыз тилинде киринди сөздөргө жана киринди сөз айкаштарына, негизинен, төмөнкүлөр кирет: *албетте*, *арийне*, *ырас*, *сөзсүз*, *шексиз*, *балким*, *чамасы*, *болжолу*, *сыягы*, *кыязы*, *чагымда*, *калыбы* деген модал сөздөр дайыма киринди сөздүк милдетти аткарат; булардан тышкары:

айтмакчы, баса, мисал, айтор, кантейин, унутпасам, жаңылбасам, менимче, тескерисинче, биринчиден, экинчиден, үчүнчүдөн..., демек, чынын айтканда, корутундулап айтканда, бизче айтканда, жалпысынан айтканда, кыскача айтканда, бир сөз менен айтканда, башкача айтканда, мындайча айтканда, жогоруда айтылгандай, жогоруда көрсөтүлгөндөй, ал (Асан...) айткандай, жалпысынан алганда, анын айтканынан караганда, өзүңөргө маалым, өзүңөргө белгилүү, бир жагынан, экинчи жагынан, бактыга жараша, анын айтуусу боюнча, анын ою боюнча, тилекке каршы, амал канча ж.б.

СЫРДЫК СӨЗДӨР

Сөз түркүмүнүн бул өзгөчө түрү адамдын ички сезимин жана айбанатка болгон эрктик мамилени билдирери белгилүү.

Мисалы: *Бах, жайлоонун толукшуп турган кези экен го!* (К.Жантөшев). – *Өш, талаада калгыр, өш!* (Т.Сыдыкбеков).

Сырдык сөздөрдүн туюндурган маанилери өтө бай. Алар сүйлөмдүн тутумунда келип, айтылып жаткан ойго карата болгон сүйлөөчүнүн ар түрдүү ички сезимин билдирет:

1) Адамдын сүйүнүү, кубануу сезимин билдирет: *Охо, көп нерсени билип калыпсыз («КМ»).*

2) Таң калуу сезимин билдирет: *Ой тобо, шумдук экен го бул! – деп, өзү таң калууда* (Т.Сыдыкбеков).

3) Кубаттоо, мактоо сезимин: *Ой бали, баарынан да кийинкиси жоон* (Т.Сыдыкбеков).

4) Суктануу, ыраазы болуу сезимин: *Бах... жер эмес бекен! Пай-пай, эмгек сүйгөн кишилер алп экен го!* (Т.Сыдыкбеков).

5) Кайгыруу, өкүнүү, кейүү сезимин: *Каап, ушу сары бучук келиндин азабы...* (Т.Сыдыкбеков).

6) Чочуу, коркуу сезими: *Ушундай аркырайт экен ээ, ботом* (Т.Сыдыкбеков).

7) Жактырбоо, нааразылык сезимин билдирет: *Койчу, ушундай да ши кыласыңбы?!*

БИР ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМ

Жөнөкөй сүйлөмдөр тутумунда эки мүчөнүн тең (ээ менен баяндоочтун) бар экендигине же бир гана баш мүчөнүн тобунан уюшулгандыгына карай *эки тутумдуу сүйлөм* жана *бир тутумдуу сүйлөм* болуп, эки топко бөлүнөт.

Эки тутумдуу сүйлөмдөрдө дайыма өз ара жак жана сан боюнча ээрчишип байланышкан грамматикалык ээси жана баяндоочу болот: Уулжан короодо отун-суусун жыйнаштырып жүргөн (К.Байлинов).

Бир гана баш мүчөнүн негизинде уюштурулуп, бүткөн бир ойду туюндурган, экинчи баш мүчөнүн болушун талап кылбаган сүйлөм бир тутумдуу сүйлөм деп аталат: *Малчыларга бүгүн эле жөнөөгө туура келет. Кандай көңүлдүү!*

Кыргыз тилиндеги бир тутумдуу сүйлөмдөр семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай *белгилүү жактуу сүйлөм, белгисиз жактуу сүйлөм, жалпылама жактуу сүйлөм, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм* болуп беш түргө бөлүнөт.

Белгилүү жактуу сүйлөм

Ээси катышпай, баяндоочтун тобунан гана түзүлгөн, бирок ээнин кайсы экендигине баяндоочунун аягындагы жак мүчөдөн белгилүү болуп турса да, анын сүйлөм ичинде катыштырылып айтылышы мүмкүн болбой калган бир тутумдуу сүйлөмдөр *белгилүү жактуу сүйлөмдөр* деп аталат.

Мисалы: *Мына мен жермин! Мен түгөнбөйм, мен тарыбаймын, мен кенчмин, мен баарыңарга тегиз жетем!* (Ч.Айтматов).

Белгисиз жактуу сүйлөм

Грамматикалык ээси катышпаган жана баяндоочу билдирген кыймыл-аракетти аткаруучу жак белгисиз бирөө экендиги оюбузда бүдөмүк элестетилип турган сүйлөм *белгисиз жактуу сүйлөм* деп аталат.

Мисалы: *Чучук дегенди жылкынын казысынан жасайт* («Кырг.тамак-ашы»). *Жатындаштан да айтпаптыр* («КМ»).

Жалпылама жактуу сүйлөм

Баяндоочу билдирген кыймыл-аракет кандайдыр бир жалпыланган жакка (үч жакка тең бирдей) тиешелүү болуп айтылса, *жалпылама жактуу сүйлөм* деп аталат.

Мисалы: *Аз күндөн кийин бул төрлөрдүн чытырап толукушуп турганын көрөсүң* (Т.Сыдыкбеков). *Каран туруп, колдон келбеген эч нерсе жок экенине ыраазы болосуң* («КМ»).

Жаксыз сүйлөм

Грамматикалык ээси жок жана анын болушу да талап кылынбаган сүйлөмдөр *жаксыз сүйлөмдөр* деп аталат.

Мисалы: *Мына, киши деп ушуну айтыш керек* (А.Токомбаев). *Ал күнү мага бир тааныш үйгө конууга туура келди* (М.Элебаев).

Атама сүйлөм

Көз алдыда көрүнгөн нерсени (затты), табияттагы ар түрдүү көрүнүштөрдү, кубулуштарды, мезгилди, орун-мейкиндикти атап көрсөткөн сүйлөм *атама сүйлөм* деп аталат.

Мисалы: *Тун. Айлана караңгы. Эртең мененки саат алты чамасы. Эмне болуп кетти? Эмне жаңылык? Радиодон салтанаттуу марштын гана шаңдуу үнү угулат* («СК»).

Атама сүйлөм төмөндөгүдөй маанилерде колдонулат: *мазгилдик маанидеги атама сүйлөм, орундук маанидеги*

атама сүйлөм, зат, окуя, кубулуштарды атоо маанисиндеги атама сүйлөм, эмоциялуу маанидеги атама сүйлөм.

Кемтик сүйлөм

Сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнүн бирөө же экөө айтылбай калган, бирок анын кайсы сөз экендиги контексттен, жалпы жагдайдан белгилүү болуп турган сүйлөм *кемтик сүйлөм* деп аталат.

Мисалы: - *Бу тайдын эмнеси артык экен?*

- *Жорголузу* (Ч.Айтматов).

- Алар кайра качан келишет?

- *Бүрсүгүнү кечинде* (Н.Байтемиров).

СӨЗ – СҮЙЛӨМ

Бир сөздөн же ажырагыс сөз айкашынан туруп айрым бөлүкчөлөргө жиктелбеген бир бүтүн ойду билдирүүчү сүйлөм *сөз-сүйлөм* деп аталат.

Сөз-сүйлөмдү бардык эле сөздөр уюштура бербейт. Аны айрым сөздөрдүн гана тобу уюштурат жана ал сыяктуу сөздөр сан жагынан анчалык көп эмес. Алар, негизинен, айрым модаль сөздөр, бөлүкчөлөр жана бирин-экин толук маанилүү сөздөр: *ооба, албетте, арийне, сөзсүз, шексиз, ырас, туура, чын, ананчы, так ошондой, дал ошондой, эң жакшы, жакшы, жакшы болот, дурус; макул, мейли, жарайт, болуптур; жок, такыр, түк, эч, туура эмес, андай эмес, эчтеке эмес; туурабы, ошондойбу, ушундайбы, кантип эле, чынбы ж.б.*

Мисалы:

- *Эмне, мени чакырып жатышабы?*

- *Жок* (Ч.Айтматов).

- *Эмне, тумоолоп калдыңызбы?*

- *Жок, апам жибербей койду* (Ч.Айтматов).

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

Маани жагынан өз ара байланыштуу келген эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдүн айкалышынан уюшулуп, түзүлүшү, мааниси жана интонациялык жактан бир бүтүн бирдикти түзүп турган сүйлөмдөр *татаал сүйлөм* деп аталат.

Татаал сүйлөмдөр эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдүн өз ара байланышынан уюшулат.

Мисалы: *Макар алга карай жүгүрдү, анын артынан агылып башка жоокерлер да чуркашты* (К.Баялинов). *Бир кездерде ошол дөбөнүн үстүндө мектеп болгон имиш, биз анын ордун да көрбөй калдык, бирок кош теректүү дөбөнүн аталышы эл оозунда мурунку бойдон келе жатат* (Ч.Айтматов).

Татаал сүйлөмдөр тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланыштуу өзгөчөлүктөрүнө жана ал сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катыштын мүнөзүнө карай *тең байланыштагы татаал сүйлөм* жана *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм* деп эки чоң топко бөлүнөт.

ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн экинчисине грамматикалык жактан багынбай, өз ара тең даражада байланышып, синтаксистик түзүлүшү, мааниси жана интонациялык жактан бир бүтүн бирдикти түзүп турган сүйлөмдөр *тең байланыштагы татаал сүйлөм* деп аталат.

Мисалы: *Атты камчы менен айдаба, жем менен айда* (макал). *Менменсиген улуу тоо төрт ирет өзгөрдү, төрт ирет муздан күбөк тагынды* (Т.Сыдыкбеков).

Кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр компоненттеринин өз ара байланышуу жолдоруна карай эки топко бөлүнөт: *байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм*, *байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм*.

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм

Мындай татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен тиркеше айтылып, ар түрдүү интонациянын жардамы аркылуу байланышат: *Терезеде шоола жок, аны жамгыр каккылайт, үй ичи жымжырт* (Ч.Айтматов). *Жаман жигит жан сактайт, жакшы жигит эл сактайт* (макал).

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү компоненттеринин ортосундагы маанилик катыштын өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот: *мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөм, себептеш, каршылаш, салыштырма, түшүндүрмөлүү, шартташ, орун, божомол маанисиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр*.

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм

Кыргыз тилиндеги байламталар синтаксистик функциясына карай *багындырбас байламталар* жана *багындыргыч байламталар* болуп эки топко бөлүнөт.

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттери *өз ара багындырбас байламталар* (бириктирүүчү, каршылагыч, ажыраткыч байламталар) аркылуу байланышып, мазмуну жана структурасы жагынан бир бүтүндүктү түзөт.

Мисалы: *Жоргосуна жакын баргысы келди, бирок батына албады* (Ч. Айтматов). *Бүгүн тоодогу малчыларга чыгабыз, же ойдогу сокочуларга барабыз*.

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү багындырбас байламталардын төмөнкүдөй түрлөрү: *бириктирүүчү байламталар* – да, дагы, жана, ары; *каршылагыч байламталар* – бирок, а, ал эми, анткени менен, антсе да, ошондо да, ошентсе да, ошондой болсо да; *ажыраткыч байламта* – же, же болбосо, болбосо байланыштырат.

БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири экинчиси менен мааниси жана грамматикалык жактан багыныңкы абалда байланышып келип, синтаксистик түзүлүшү, мааниси жана интонациялык жактан бир бүтүн бирдикти түзүп турган сүйлөмдөр *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм* деп аталат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм дайыма *баш сүйлөмдөн* жана *багыныңкы сүйлөмдөн* түзүлөт.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмгө мааниси, грамматикалык түзүлүшү боюнча багынычтуу болгон жана ал баш сүйлөмдүн түрдүү белгисин, мүнөзүн билдирген сүйлөм *багыныңкы сүйлөм* деп аталат.

Багыныңкы сүйлөм менен байланышта айтылып, ал татаал сүйлөм билдирген ой-пикирди жыйынтыктап турган негизги сүйлөм *баш сүйлөм* деп аталат.

Мисалы: *Коңгуроонун үнү угулганда, орокчулар кырданды көздөй жөнөштү* (К.Баялинов). *Мурун да ушундай кабар келип, биз сүйүнүп жүргөнбүз* (Ч.Айтматов). *Ага Батый жоошуганы менен, Сурмакан сумсая карады* (Т.Сыдыкбеков).

Багыныңкы сүйлөмдөрдүн классификациясы

Багыныңкы сүйлөмдөр мааниси боюнча көбүнчө баш сүйлөмдө айтылган ойду бүт бойдон аныктап, толуктап турат, кээде баш сүйлөмдүн бир мүчөсүн айкындайт.

Багыныңкы сүйлөмдөр синтаксистик функциясына карай *мезгил багыныңкы сүйлөм, шарттуу багыныңкы сүйлөм, себеп багыныңкы сүйлөм, салыштырма багыныңкы сүйлөм, сыпат багыныңкы сүйлөм, карама-каршы багыныңкы сүйлөм, максат багыныңкы сүйлөм, орун багыныңкы сүйлөм, өлчөм багыныңкы сүйлөм* болуп бөлүнөт.

Мезгил багыныңкы сүйлөм

Мезгил багыныңкы сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, кубулуштун болгон, болуп жаткан же боло турган мезгилин билдирет.

Мезгил багыныңкы сүйлөм дайыма *качан? качанга чейин? качантан бери?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Мисалы: *Бороон басаңдагандан кийин, кой-эчкилерге чөп чачылды.*

Шарттуу багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдө айтылган ойдун, окуянын, кыймыл-аракеттин, кубулуштун орундалуу (же орундалбай калуу) шартын билдирип турган багыныңкы сүйлөм *шарттуу багыныңкы сүйлөм* деп аталат.

Мисалы: *Эштеп буту баса, жөжөдөй кылып ээрчитип алам* (А.Токомбаев).

Себеп багыныңкы сүйлөм

Себеп багыныңкы сүйлөмдөр багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдөгү натыйжанын туулушу үчүн болгон себепти билдирет. Туюндурган маанисине ылайык *эмне үчүн? эмне себептүү? эмнеликтен?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Ай сүттөй жарык тийип тургандыктан, шыдыр этип баскан жан-жаныбарлар даана көрүнөт* (К.Баялинов).

Салыштырма багыныңкы сүйлөм

Салыштырма багыныңкы сүйлөмдөрдө бир окуя менен экинчи бир окуя, бир ой менен экинчи бир ой-пикир өз ара салыштырылып айтылып, алардын ортосундагы окшоштук белгилери же айырмачылыгы жөнүндө кабар берилет. Адатта, салыштырылуучу иш-аракет, окуя, кубулуш же зат багыныңкы сүйлөмдө берилет да, анан баш сүйлөмдөгү ойго анын канчалык

туура келерлиги же туура келбестиги салыштырылып көрсөтүлөт.

Мисалы: *Мени, менин ага-инилеримди кандай тарбияласаңыз, бул баланы да ошондой тарбиялап өстүрүңүз.*

Сыпат багыныңкы сүйлөм

Сыпат багыныңкы сүйлөмдөр багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөм билдирген кыймыл-аракеттин, окуянын канттип же кандай мүнөздө аткарылышын билдирет.

Сыпат багыныңкы сүйлөм мааниси жагынан бүткүл баш сүйлөмдүн же анын айрым бир мүчөсүнүн ар кандай белгисин сыпаттап көрсөтөт да *канттип? кандайча?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Көңүлү караңгылай түшүп, маңдайынан муздак тер чытылдап чыкты* (Ж.Таштемиров).

Карама-каршы багыныңкы сүйлөм

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм семантикасы боюнча баш сүйлөмдүн мазмунуна каршы мааниде айтылса, *карама-каршы багыныңкы сүйлөм* деп аталат.

Мисалы: *Ал азыр алыста, армия катарында жүрсө да, элеси жанымда* (Т.Сыдыкбеков).

Максат багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдө айтылган ойдун, иштин, кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын билдирген багыныңкы сүйлөм *максат багыныңкы сүйлөм* деп аталат.

Багыныңкы сүйлөмдүн бул түрү *эмне үчүн? эмне максат менен? эмнеге?* деген өңдүү суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Жаш балдарга суук тийбесин деп, бөлмөнү жакшылап жылууладык.*

Орун багыныңкы сүйлөм

Орун багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, окуянын кайсы жерде болгондугун көрсөтөт: *кайда? кайдан? кайсы жерде?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Кай жерде той-тамаша болсо, Ыманбай Сараласы менен ошондо* (Т.Сыдыкбеков).

Өлчөм багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы сүйлөмдүн бул түрү баш сүйлөм билдирген иш-аракеттин ойдун өлчөмүн, даражасын же көлөмүн аныктап көрсөтөт.

Мисалы: *Бу дүйнөдө жумуш азбы? Канча иштесең, ошончо акыңды аласың* (Ч.Айтматов).

ТӨЛ ЖАНА БӨТӨН СӨЗ

Бир нерсе тууралуу жазуу түрүндө же оозеки түрүндө баяндама берип жатканда, өз сөзүбүзгө башка бирөөнүн сөзүн да катыштырып айтууга туура келет.

Мындай конструкциянын ичиндеги өзүбүздүн сөзүбүз төл сөз деп, башка бирөөнүн сөзү **бөтөн сөз** деп аталат. Мисалы: *Анан Чернов айткан: «Жолукканың ырас болбодубу, жүр менин кабинетиме, силерге кат бар, разьездге ала кет», деди* (Ч.Айтматов).

Мындагы автордун сөзү - *Анан Чернов айтты; деди*. Бул – төл сөз. Башка бирөөнүн (кейипкердин) сөзү - *«Жолукканың ырас болбодубу, жүр менин кабинетиме, силерге кат бар, разьездге ала кет»*. Бул – бөтөн сөз.

ТИКЕ СӨЗ

Башка бирөөнүн сөзүнүн мазмуну да, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүгү да өзгөрүлбөй, так сакталып берилсе, **тике сөз** деп аталат. Тике сөз дайыма кейипкердин өзү тарабынан айтылат. Мисалы: *«Таза балээ эми болот турбайбы» - деп, Эдигейдин эси эңгирей баштады* (Ч.Айтматов).

Мындагы «Таза балээ эми болот турбайбы» деген – тике сөз.

КЫЙЫР СӨЗ

Башка бирөөнүн сөзү лексикалык тутуму, синтаксистик түзүлүшү жагынан айрым өзгөртүүлөргө учурап, жалпы мазмуну гана берилсе, *кыйыр сөз* деп аталат.

Кыйыр сөздө кейипкердин ою анын өзү тарабынан айтылбастан, автордун атынан берилет. Мисалы: *Садык акем анда гоститалда. Куда кааласа күз ортосуна карай бошоп келермин дептир* (Ч.Айтматов).

Мында Садыктын катта жазган сөзүнүн мазмуну гана берилип, синтаксистик түзүлүшү так сакталган эмес. Экинчиден, бул кыйыр сөздөгү ой кейипкердин (Садыктын) өзү тарабынан айтылбастан, автордун атынан берилип жатат.

ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

(пунктуация)

Кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн тыныш белгилерине *чекит, суроо, илеп белгиси, көп чекит, үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекит, сызыкча, кашаа, тырмакча кирет*.

Бул тыныш белгилерин сүйлөмдө коюлган ордуна карай эки топко бөлүүгө болот: *сүйлөм аягына коюлуучу тыныш белгилер (чекит, суроо, илеп) жана сүйлөм ичинде коюлуучу тыныш белгилер (жогорку үчөөнөн башкалары)*.

Чекит

Чекит белгиси дайыма сүйлөмдүн аягына коюлат. Чекит жайынча айтылган бардык сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Мисалы: *Жапар кубанды (К.Баялинов). Колунда мөөр басылган кагазы бар (Ч.Айтматов). Алдыңкы тажрыйбаны мектептерге жайылтуу керек («Муг.газ»).*

Суроо белгиси

Суроолуу сүйлөмдүн аягына коюлат:

- *Баса, анын жасакага кеткен себебин билдиңби?*
- *Эмнеге сен буга күмөн кыласың? (К.Баялинов).*

Илеп белгиси

Илептүү сүйлөмдөрдүн аягына, каратма же сырдык сөз сүйлөм башында келип, күчтүү сезим менен айтылса, ошол сөздөрдөн кийин, буйруу маанисиндеги сүйлөмдөр күчтүү сезим менен айтылса, аягына илеп белгиси коюлат: *Майсалбек! Алда айланым, согулуп кетейин балам ай! (Ч.Айтматов). Бах! Ачкыл болсо, ушундай болсун! (К.Баялинов). Ай, жолдош, токто, кайт артыңа! (Ч.Айтматов). Жашасын элдердин ортосундагы достук!*

Көп чекит

Кээ бир сүйлөмдөрдө ой толук айтылбай, бир жеринен үзүлүп өксүп айтылат. Айрым сүйлөмдөрдө айтылган ойдун андан ары да уландысы бардай сезилип турат. Андай сүйлөмдөрдүн аягында узагыраак тыным болот. Мындай учурда сүйлөмдөрдүн аягына көп чекит (үч чекит) коюлат:

- *Жалгызым... кызым... сен кантесиң?.. Келчи мага!.. Окко учту... Айткулу ай!.. Кайдасың?.. (К.Баялинов).*
- Шордуу Батыйна туулгандан шорго жаралган экен да... (Т.Сыдыкбеков).*

Үтүр

Үтүр бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына, бир өңчөй мүчөлөрдүн да байламтасы байланыштырып, бир нече ирет кайталанып келсе, үтүр ар бир байламтадан кийин, кээ бир учурларда байламтадан мурун, татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына коюлат: *Алымжан, Шарип аке да келген (К.Бектенов). Түз да, тала да, тоо да, ой да, жылга да, жыбыт да кар жамынып, мелтирер тымтырс (Т.Сыдыкбеков).*

Үтүрлүү чекит

Татаал сүйлөмгө бириккен жөнөкөй сүйлөмдөр тутуму жагынан келип, алардын өз ичинде коюлган үтүр белгилери болсо, ал үтүр аркылуу бөлүнгөн синтаксистик тизмектер менен татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен чаташтырбоо үчүн, ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн чеги үтүрлүү чекит менен ажыратылат: *Атасы Айткулу үркүндө окко учкан; энеси Батма кечээ жакында Кыйтай жеринде өлгөн* (К.Баялинов). *Чүкөбай Зууранын кажыбас кайратына, акыл-эсине ишенди; орундуу ишин көрүп, олуттуу сөзүн угуп, ошондой болууга өзү да тырышты; мурунку шаикалык-күйкөлүгү калды* (К.Баялинов).

Кош чекит

Бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун келген жалпылагыч сөздөн кийин, байламтасыз байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдүн маанисин экинчи сүйлөм ачып, конкреттештирип турса, жалпыланган маанидеги биринчи сүйлөмдөн кийин, төл сөз тике сөздөн мурун келсе, төл сөздөн кийин кош чекит коюлат: *Өрдөктөр үчөө: бири – соно, бири – чүрөк, үчүнчүсү – темир канат балапан* (К.Жантөшев). *Анын мойнуна тагылган кызматы бар: ал – айылаткомдун катчысы* (Т.Сыдыкбеков). *Элде мындай деген макал бар: «Ойлобой сүйлөгөн онтобогон ооруга жолугат».*

Сызыкча

Бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин жалпылагыч сөз келсе, андан мурун, ээ менен баяндоочтун ортосуна, обочолонгон түшүндүрмө мүчө же айкындалуучу мүчө бир өңчөй мүчөлөрдөн болсо, экөөнүн ортосуна ж.б.учурларда сызыкча коюлат: *Микола, Жапар, Лена – төртөө мектептен чыгышты* (К.Баялинов). *СССР – космосту биринчи ачкан өлкө («СК»)*. *Биздин милдет – билбегенге билдирүү* (Т.Сыдыкбеков). *Беш жерде беш – жыйырма беш. Дароо эле тааныдым – Алиман экен* (Ч.Айтматов).

- Атың ким?
- Таалайбек.
- Кимдин баласысың?
- Жакыптын (Ж.Таштемиров).

Кашаа

Кээде айтым сүйлөмдүн же сөздүн маанисин толуктоо, тактоо үчүн, ачыгыраак түшүндүрүү үчүн кошумча сүйлөм, сөз тизмеги же сөз кошулуп айтылат, жазууда алар кашаага алынып жазылат:

- *Отуруңуз! Тартип сактаңыз. (Ал Калкабай уулунун атын атайы атабады). Эл ичинде кадырман Какем (Карымшак) бул жерде Саадат жактап өттү (Т.Сыдыкбеков).*

Тырмакча

Тике сөз жалпы тексттен бөлүнбөй, анын ичинде берилсе, тырмакчага алынып жазылат. Цитата да тырмакчага алынат: *Өмүрбек: «Алардын аты-жөнү ким?» - деди (А.Токомбаев).*

СТИЛИСТИКА

Стиль түшүнүгү тилдин коомдук кызматы менен тыгыз байланышта каралат. Тилдик ал кызматтар - пикир алмашуу, кабарлоо жана таасир этүү. Тилдин коомдук кызматы адабий тилдин стилдеринин чегин белгилейт. Мисалы, сүйлөшүү стили тилдин пикир алмашуу кызматына, илимий жана иш кагаздар стилдери тилдин кабарлоо кызматына, публицистикалык жана көркөм стилдер тилдин таасир этүү кызматына көбүрөөк муктаж. Стиль сөзү *gr.m.stylos* - «жазуу үчүн таякча» сөзүнөн алынып, кептин түрдүү жагдайга, шартка ылайык тандалып алышы аталат.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин алгачкы классификациялоо Б.М.Юнусалиевге таандык. Ал эми кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы жана стилдик түрлөрү жөнүндөгү толук илимий маалымат А.Турсуновго таандык.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин классификациялоодо А.Турсунов беш стилди, Ж.Мамытов төрт стилди, К.К.Сартбаев үч стилди бөлүп көрсөтүшөт. Биз А.Турсуновдун классификациясын мисалга алабыз.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери *сүйлөшүү стилдери* жана *китеп стилдери* деп аталган шарттуу түрдө эки топко бөлүнөт.

Кыргыз кебинин функционалдык стилдери беш стилден - *илимий, иш кагаздары, публицистикалык, сүйлөшүү* жана *көркөм стилдерден* турат.

ИЛИМИЙ СТИЛЬ

Кыргыз адабий тилинин илимий стилинин өзгөчөлүгү башка адабий тилдердин илимий стилдеринин өзгөчөлүктөрү менен дээрлик окшош жана алар төмөнкүдөй белгилерге ээ.

1. Илимий стиль илим чөйрөсүн тейлейт, башкача айтканда, чындык жөнүндөгү объективдүү билимдердин теориялык тактан туура түшүнүлүш жана иштелип чыгылыш функциясын, алардын адам ишмердигинин чөйрөсүндө колдонулуу өзгөчөлүгүн ар тараптан иликтейт.

2. Илимий стиль жаратылыштагы, аң-сезимдеги, коомдогу жана анын көрүнүш формаларындагы ар кандай окуяны, көрүнүштү, кубулушту, абстракттуу жана конкреттүү түркүн абалдарды илимий негизде түшүнүүнү чагылдырат. Натыйжада адамзат үчүн өзүнүн төгөрөгүндө болгон, болуп жаткан же боло турган ар түрдүү «сырдуу», абстракттуу көрүнүштөрдү илимий негизде түшүнүүгө негиз түзүлөт.

3. Илимий стиль адабий тилдин башка стилдеринин өзүнүн илимий логикалуулугу, түшүнүктүүлүгү жана тактыгы менен өзгөчөлөнөт.

4. Илимий стилдин башкы белгилеринин бири - анын мазмунунун жалпылангандыгы жана абстракттуулугу.

5. Илимий стиль стандарттуулук белгиге ээ. Бул талап илимий стилде өтө катаалдык менен аткарылууга тийиш.

Илимий стилдин түрлөрү

1. Илимий стиль адабий тилдин өзгөчө стили катары *оозеки* жана *жазма* формаларга ээ;

2. Илимий стиль ойду туюнтуу ыкмасы, вербалдык каражаттарынын өзгөчөлүгү жана текстинин арналышы боюнча нагыз *илимий* жана *илимий-популярдуу* түрлөргө бөлүнөт;

3. Илимий тексттин мазмуну окурманга (угуучуга) *монологдук* жана *диалогдук* формада берилүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

4. Илимий текст өзүнчө чыгарма катары жазылгандыгы же баштапкы илимий тексттин негизинде жазылгандыгы боюнча *баштапкы* жана *кийинки* илимий текст болуп бөлүнөт.

5. Ар кандай илимий текст тилдик жана экстратилдик белгилери боюнча подстилдерге ажырайт.

Илимий тексттерге *илимий тезис, окуу китеби, окуу куралы, монография, лекция, маалыматтык билдирүүлөр, илимий отчет, оозеки баяндама, диссертация, курстук жана дипломдук иштерди ж.б.* кошууга болот.

ИШ КАГАЗДАР СТИЛИ

Иш кагаздар стили укуктук нормаларды өзүнө камтыган, жеке адамдар менен мамлекеттин, мекеме, уюм жана ишканалар менен мамлекеттин, мамлекет менен малекеттердин жана жеке адамдардын ортосунда коммуникативдик аракетте болгон түрдүү иш кагаздарынын тилдик жана экстратилдик өзгөчөлүктөрүн изилдейт.

Иш кагаздар стили дээрлик жазма формада гана аткарылат.

Иш кагаздар стилинин түрлөрү

Иш кагаз таануу илиминде иш кагаздары төмөнкүдөй классификацияланат:

1. Жаратылган орду боюнча - *ички* жана *тышкы иш кагаздары*.

Ички иш кагаздар белгилүү бир уюм, мекеме же ишкананын ичинде пайдаланылат. Бул топко *буйрук, протокол, өмүр баян, түшүнүк кат, тил кат* сыяктуу *иш кагаздары* кирет.

Тышкы иш кагаздар ар кандай уюмдардын, мекемелердин жана ишканалардын же жеке адамдар менен алардын, мамлекеттер менен мамлекеттердин ортосундагы түрдүү мамилелерди тейлейт. *Ишеним кат, иш сапары күбөлүгү, кызмат катары, нота, билдирүү, коммюнике* сыяктуу иш кагаздары тышкы иш кагаздарынын тобун түзөт.

2. Козгогон маселеси боюнча - *жөнөкөй* жана *татаал иш кагаздары*.

Текстине бир гана маселенин мазмунун камтыган *арыз, өсмүр баян, тил кат* сыяктуу иш кагаздары көлөмүнө карабай жөнөкөй иш кагаздарынын тобуна кирет.

Татаал иш кагаздарына *буйрук, протокол, келишим, меморандум* сыяктуу иш кагаздарын кошууга болот.

3. Мазмунду баяндоо өзгөчөлүгү боюнча - *жеке, типтүү* жана *калыптуу* иш кагаздары.

Өздүк иш кагаздары

Өздүк иш кагаздарына *арыз, өмүр баян, түшүнүк кат, кызмат сапар отчету* сыяктуу иш кагаздары кирет жана алардын ар бири жеке адам тарабынан даярдалат. Иш кагазы жеке адамга (тил кат) же мекеменин жетекчилигине арналат.

Расмий иш кагаздары

Расмий иш кагаздары бакшаруу ишинде көп колдонулат: *акт, байнадама кат, билдирме, буйрук, көрсөтмө, жарлык, жобо, ишеним кат, келишим, малым кат, мүнөздөмө, кеңсе иш кагаздары* ж.б. Алар өздөрүнүн көп түрдүүлүгү; формасынын жана мазмунунун бай экендиги менен өздүк жана дипломатиялык иш кагаздарынан кескин айырмаланат.

«Расмий иш кагаздар» термини шарттуу түрдө кабыл алынган. Иш кагаздарындагы расмийлүүлүк (официалдуулук) белги иш кагаздарынын калган эки түрүндө да - өздүк жана дипломатиялык иш кагаздарда да ар дайым сакталат.

Дипломатиялык иш кагаздар

Дипломатиялык иш кагаздар кыргыз тилинде гана аткарылып жатат. Аларга *келишим, коммюнике, нота, билдирүү, меморандум, дипломатиялык кызмат катары, куттуктоо* ж.б.

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

Публицистикалык стилге коомдук темада жазылган газеталык, журналдык статьялардын, адабий сын макалалардын, агитациялык-пропагандалык материалдардын жана жалпы эле газетага жарыяланган ар түрдүү кабарлардын, билдирүүлөрдүн, кыскача макала, очерк, фельетондордун стили кирет.

Публицистикалык стилдин түрлөрү

Публицистикалык стиль тилдик бирдиктерди жана экстратилдик каражаттарды колдонуу өзгөчөлүгү боюнча биринчи кезекте *расмий публицистикалык стилдик* жана *бейрасмий публицистикалык стилдик* түрлөргө бөлүнөт.

Публицистикалык стиль аткарылуу өзгөчөлүгү боюнча *оозеки публицистикалык стиль* жана *жазма публицистикалык стиль* болуп бөлүнөт.

СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин арасынан сүйлөшүү стили коомдук турмушта өтө кеңири колдонулгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Ал турмуш тиричиликте, өндүрүштө, үй-бүлөдө бейрасмий жагдайларда пикир алмашуунун негизги стили катары кызмат кылат.

Сүйлөшүү стилинин түрлөрү

Азыркы кыргыз тилинин сүйлөшүү кеби *адабий сүйлөшүү кеби (стили) жана жөнөкөй сүйлөшүү кеби (стили)* түрлөрүнө бөлүнөт.

Адабий сүйлөшүү кеби расмийлүүлүк белги басымдуулук кылган жайларда - чогулуштарда, окутуу процессинде, митингдерде жана башка ушул сыяктуу чөйрөлөрдө - кеңири колдонулат.

Жөнөкөй сүйлөшүү кеби колдонулуу чөйрөсү, тилдик фактыларды жана вербалдык эмес каражаттарды пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча адабий сүйлөшүү кебинен айырмаланат.

КӨРКӨМ СТИЛЬ

Көркөм стилди адамзат байыртадан бери колдонулуп келет. Анткени адам баласы аң-сезимге ээ болгондон тарта, сулуулукка умтулуп келе жатат бул умтулуу мезгилдик жагынан чексиз экендигин эч ким жокко чыгарбайт.

Көркөм стилге төмөндөгү түшүнүктөр таандык болот: көркөм стилдеги *автордук баяндоо, автордук маанай, чыгарманын темасы жана идеясы, жазуучулук жеке стиль, автордук ниет, автордук мүнөздөмө, адабий процесс, автордук ремарка, адабий сын*. Мисалы:

Көкүрөктө өлүү жаткан сезимди,

Сен бир кезде ойготконсуп *жан салып*.

Мен түбөлүк ойлой берем *өзүңдү*

Ошол күндөн узасам да *капчалык!* (Ж.Мамытов).

МАЗМУНУ

Түзүүчүлөрдөн	3
ФОНЕТИКА	4
Фонетика жөнүндө жалпы түшүнүк	4
Фонетиканын изилдөө объектилери	4
Фонетиканын түрлөрү	4
Фонетиканын үч аспектиси	5
Фонетиканын акустикалык аспектиси	5
Фонетиканын артикуляциялык аспектиси	6
Фонетиканын лингвистикалык аспектиси	6
ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР	7
Үндүү тыбыштар	7
Үнсүз тыбыштар	8
Үнсүз тыбыштардын классификациясы	9
ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН КЕП АГЫМЫНДА ӨЗГӨРҮШҮ	9
Үндүүлөрдүн үндөшүүсү	9
Үнсүздөрдүн өзгөрүшү	10
Ассимиляция	10
Толук ассимиляция	10
Толук эмес ассимиляция	11
Прогрессивдүү ассимиляция	11
Регрессивдүү ассимиляция	11
Диссимиляция	12
Прогрессивдүү диссимиляция	12
Регрессивдүү диссимиляция	12
Үнсүздөрдүн жумшарышы	13
Үндүүлөрдүн түшүп калышы	13
Үндүүлөрдүн кошулуп айтылышы	14
Үнсүздөрдүн түшүп калышы	14
Метатеза	15
МУУН	15
Муун жөнүндө жалпы түшүнүк	15
Муундун типтери	15
Муун түрлөрү	16
Ачык муун	16
Жабык муун	16
Туук муун	16
Муунга ажыратуунун эрежеси	16
БАСЫМ	17
Басымдын түрлөрү	17
Кыргыз тилинде сөздөгү басымдын орду	17
ИНТОНАЦИЯ	18
Интонация жөнүндө түшүнүк	18
ГРАФИКА ЖАНА ОРФОГРАФИЯ	19
Алфавит	19
Кыргыз алфавитиндеги тамгалардын аталышы	19
Графика	19
Орфография жана анын негизги принциптери	20
Кыргыз орфографиясынын кыскача тарыхы	20

Жазуу эрежелеринин жаны редакциясы	21
Бириккен жана кошмок сөздөрдүн жазылышы	22
Кошмок сөздөрдүн бөлөк жазылышы	23
Кош сөздөрдүн жазылышы	23
Энчилүү аттардын жазылышы	23
Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы	23
ЛЕКСИКОЛОГИЯ	24
Лексикология предмети жана объектиси	24
Сөз жөнүндө жалпы түшүнүк	25
СЕМАСИОЛОГИЯ	25
Номинативдик жана коннотативдик маани	25
Сөздүн өтмө, образдуу мааниси	26
Фразеологиялык тутумдаш маани	26
ПОЛИСЕМИЯ	27
Метафора	27
Метонимия	28
Синекдоха	28
ОМОНИМДЕР	29
СИНОНИМДЕР	29
Синонимдин түрлөрү	30
Толук маанилүү синоним	30
Толук эмес синонимдер	30
Эвфемизм	30
Табу	31
АНТОНИМДЕР	31
Толук маанилүү антонимдер	32
Мааниси жакын антонимдер	32
Контексттик антонимдер	32
КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН ТАРЫХЫЙ ЖАКТАН	
КАЛЫПТАНЫШЫ	32
Монгол тилинен кирген сөздөр	33
Иран тилинен кирген сөздөр	33
Араб тилинен кирген сөздөр	35
Орус тилинен кирген сөздөр	35
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭСКИРГЕН ЖАНА	
ЖАНЫ ЛЕКСИКА	36
Активдүү лексика	37
Пассивдүү лексика	37
Историзмдер	37
Архаизмдер	38
Неологизмдер	38
Калька	38
КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ	
ЧӨЙРӨСҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ	39
Диалектизмдер	39
Профессионализмдер	39
Термин жана терминология	40
Жаргондук-арготикалык сөздөр	40
ЛЕКСИКОГРАФИЯ	41
ФРАЗЕОЛОГИЯ	42

Фразеологизмдер	42
Фразеологиялык ширешме	42
Фразеологиялык биримдик	43
Фразеологиялык тизмек	43
МОРФОЛОГИЯ	43
Грамматикалык категория	44
Грамматикалык маани жана грамматикалык форма	44
СӨЗ ЖАСОО	44
Сөз жасоо мааниси	45
Негиз	45
Тубаса негиз	45
Туунду негиз	45
Түзүүчү негиз	45
Куранды мүчө	46
Сөз жасоо тизмеги	46
Сөз жасоо уясы	46
Сөз жасоо тиби	46
Сөз жасоонун жолдору	47
Сөз жасоонун айкашуу ыкмасы	47
Сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы	47
Сөз жасоонун фонетикалык ыкмасы	48
Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы	48
СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ	48
ЗАТ АТООЧ	49
Энчилүү жана жалпы ат	49
Конкреттүү жана абстракттуу зат атоочтор	50
Жамдама зат атоочтор	50
Буюмдук зат атоочтор	51
ЗАТ АТООЧТУН ГРАММАТИКАЛЫК	
КАТЕГОРИЯСЫ	51
Сан категориясы	51
Таандык категория	51
Жакчыл таандык мүчөлөр	52
Жалпы таандык мүчө	53
ЖАК КАТЕГОРИЯСЫ	53
Толук жак мүчөлөр	54
Толук эмес жак мүчөлөр	54
ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯСЫ	55
Атооч жөндөмө	55
Илик жөндөмө	55
Барыш жөндөмө	56
Табыш жөндөмө	56
Жатыш жөндөмө	56
Чыгыш жөндөмө	56
Жөндөлүштүн типтери	57
Унгу сөздөрдүн жөндөлүшү	57
Туунду сөздөрдүн жөндөлүшү	57
Кош сөздөрдүн жөндөлүшү	57
Кошмок сөздөрдүн жөндөлүшү	58
Зат атоочтун жасалышы	58

СЫН АТООЧ	58
Татаал сын атоочтор	58
Жөнөкөй сын атоочтор	59
Тубаса сын атоочтор	59
Туунду сын атоочтор	59
САПАТТЫК ЖАНА КАТЫШТЫК СЫН	
АТООЧТОР	59
Сапаттык сын атооч	59
Катыштык сын атооч	60
СЫН АТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ	60
Жай даража	60
Салыштырма даража	60
Басаңдатма даража	60
Күчөтмө даража	61
СЫН АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ	61
МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ	61
Зат атоочтон жасалган сын атоочтор	61
Этиштен жасалган сын атоочтор	62
Сын атоочтон жасалган сын атоочтор	62
СИНТАКСИСТИК ЖОЛ	63
САН АТООЧ	63
Жөнөкөй сан атоочтор	63
Татаал сан атоочтор	64
Эсептик сан	64
Иреттик сан	64
Жамдама сан	64
Чамалама сан	65
Бөлчөк	65
Топ сан	65
АТ АТООЧ	65
Жактама ат атооч	65
Шилтеме ат атооч	66
Сурама ат атооч	66
Аныктама ат атооч	66
Белгисиз ат атооч	67
Тангыч ат атооч	67
ТАКТООЧ	67
Тубаса тактоочтор	67
Туунду тактоочтор	68
Морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор	68
Синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор	68
ТАКТООЧТОРДУН МААНИЛИК	
ЖАКТАН БӨЛҮНҮШҮ	69
БЫШЫКТАГЫЧ ТАКТООЧ	69
Мезгил бышыктагыч тактооч	69
Орун бышыктагыч тактооч	69
АНЫКТАГЫЧ ТАКТООЧ	69
Сын-сыпат аныктагыч тактооч	70
Сан-өлчөм аныктагыч тактооч	70
ЭТИШ	70

МАМИЛЕ КАТЕГОРИЯСЫ	71
Негизги мамиле	71
Кош мамиле	71
Өздүк мамиле	72
Туюк мамиле	72
Аркылуу мамиле	72
ЫНГАЙ КАТЕГОРИЯСЫ	73
Баяндагыч ыңгай	73
Буйрук ыңгай	74
Шарттуу ыңгай	74
Каалоо ыңгай	75
Ниет ыңгай	75
ЧАК КАТЕГОРИЯСЫ	76
УЧУР ЧАК	77
Жөнөкөй учур чак	77
Татаал учур чак	77
КЕЛЕР ЧАК	77
Айкын келер чак	78
Арсар келер чак	78
ӨТКӨН ЧАК	78
Айкын өткөн чак	79
Жалпы өткөн чак	79
Капыскы өткөн чак	79
Адат өткөн чак	80
ЭТИШТИН ЖАК КАТЕГОРИЯСЫ	80
Толук мүчөлөр	80
Толук эмес жак мүчөлөр	81
АТООЧТУКТАР	81
Атоочтук белгилери	82
ЧАКЧЫЛДАР	82
КЫЙМЫЛ АТООЧТОР	82
ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР	83
Табыш тууранды сөздөр	83
Элес тууранды сөздөр	84
СЫРДЫК СӨЗДӨР	84
Сырдык сөздөрдүн жасалышына карай бөлүнүшү	84
Сырдык сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшү	85
КЫЗМАТЧЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ	85
ЖАНДООЧТОР	85
БАЙЛАМТАЛАР	86
Багындырбас байламталар	86
Каршылагыч байламталар	87
Божомолдогуч байламталар	87
Багындыргыч байламталар	87
Себеп байламталар	87
Шарттуу байламталар	88
Салыштырма байламталар	88
БӨЛҮКЧӨЛӨР	88
Чыныгы бөлүкчө	89
Функционалдык бөлүкчө	89

МОДАЛДЫК СӨЗДӨР	90
СИНТАКСИС	90
СӨЗ АЙКАШЫ	90
Сөз айкашынын түгөйлөрүнүн байланышуу жолдору	91
Ээрчишүү байланышы	91
Ыкташуу байланышы	91
Башкаруу байланышы	91
Таандык байланыш	92
Эркин сөз айкаштары жана туруктуу сөз айкаштары	92
Жөнөкөй жана татаал сөз айкаштары	93
ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ	93
СҮЙЛӨМ	93
СҮЙЛӨМДҮН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ	93
Жай сүйлөм	94
Суроолуу сүйлөм	94
Буйрук сүйлөм	95
Илептүү сүйлөм	95
Эки тутумдуу сүйлөм	95
Жалаң жана жайылма сүйлөмдөр	96
СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ	96
БАШ МҮЧӨЛӨР	97
Ээ	97
Жөнөкөй ээ	97
Тутумдаш ээ	97
БАЯНДООЧ	98
Жөнөкөй баяндооч	98
Тутумдаш баяндооч	98
Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу	99
АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨР	99
АНЫКТООЧ	99
Жөнөкөй аныктооч	100
Тутумдаш аныктооч	100
ЖАМДАМА МҮЧӨ	100
ТОЛУКТООЧ	101
Толуктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр	101
Тике толуктооч	102
Кыйыр толуктооч	102
БЫШЫКТООЧ	102
Бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр	102
Тутумдаш бышыктооч	103
Сыпат бышыктооч	103
Орун бышыктооч	103
Мезгил бышыктооч	104
Себеп бышыктооч	104
Максат бышыктооч	104
Сан-өлчөм бышыктооч	104
Обочолонгон түшүндүрмө мүчө	105
Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн жазылышы	105
СҮЙЛӨМДҮН БИР ӨНЧӨЙ МҮЧӨЛӨРҮ	106
Бир өнчөй эзлер	106

Бир өңчөй баяндоочтор	106
Бир өңчөй аныктоочтор	106
Бир өңчөй толуктоочтор	107
Бир өңчөй бышыктоочтор	107
Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдөгү жалпылагыч сөз	107
ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТӨР	108
Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби	108
Сөздөрдүн түз орун тартиби	108
Сөздөрдүн терс орун тартиби	108
ГРАММАТИКАЛЫК ЖАКТАН СҮЙЛӨМ	
МҮЧӨЛӨРҮ МЕНЕН БАЙЛАНЫШПАГАН	
СӨЗДӨР	109
Каратма сөз	109
Кириңди сөз жана кириңди сөз айкаштары	109
СЫРДЫК СӨЗДӨР	110
БИР ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМ	111
Белгилүү жактуу сүйлөм	111
Белгисиз жактуу сүйлөм	112
Жалпылама жактуу сүйлөм	112
Жаксыз сүйлөм	112
Атама сүйлөм	112
Кемтик сүйлөм	113
СӨЗ - СҮЙЛӨМ	113
ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ	114
ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ	114
Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм	115
Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм	115
БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ	116
Багыныңкы сүйлөмдөрдүн классификациясы	116
Мезгил багыныңкы сүйлөм	117
Шарттуу багыныңкы сүйлөм	117
Себеп багыныңкы сүйлөм	117
Салыштырма багыныңкы сүйлөм	117
Сыпат багыныңкы сүйлөм	118
Карама-каршы багыныңкы сүйлөм	118
Максат багыныңкы сүйлөм	118
Орун багыныңкы сүйлөм	119
Өлчөм багыныңкы сүйлөм	119
ТӨЛ ЖАНА БӨТӨН СӨЗ	119
ТИКЕ СӨЗ	119
КЫЙЫР СӨЗ	120
ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР	120
Чекит	120
Суроо белгиси	121
Илеп белгиси	121
Көп чекит	121
Үтүр	121
Үтүрлүү чекит	122
Кош чекит	122
Сызыкча	122

Кашаа	12
Тырмакча	12
СТИЛИСТИКА	12
Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери	12
ИЛИМИЙ СТИЛЬ	12
Илимий стилдин түрлөрү.....	12
ИШ КАГАЗДАР СТИЛИ	12
Иш кагаздар стилинин түрлөрү	12
ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ	12
Публицистикалык стилдин түрлөрү	12
СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ	12
Сүйлөшүү стилинин түрлөрү	12
КӨРКӨМ СТИЛЬ	12

Түзгөндөр: Кыялбек Акматов, Нурбек Жумаев

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН МААЛЫМАТНААМАСЫ

Редактору *Каныбек уулу Жолдубек*

Корректору *Музулманов Мелис*

Копьютердик калыпка салган *Акматова Лира*

Терүүгө 01.11.2009-ж. берилди. Басууга 01.12.2009-ж. кол коюлду.

Офсет кагазы. Форматы 60x90. 8,5 басма табак. Нускасы 1000.

ЖЧК «Кагаз ресурстары» басмаканасында басылды

ОБЩЕСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

БИБЛИОТЕКА

ИЗДАНИЕ

150-001

947180